

2008

Н. ВИХОВСЬКИЙ.

Межі капіталізму

в сільському господарстві.

ПЕРЕКЛАВ

Микола Залізняк.

2

ЛЬВІВ — КИЇВ.

1909.

ЛНБ України ім. В. Стефаника

01340456N

Передрук з „Економіста“.

2006

~~2888~~

и-55511/2up

Межі капіталізму

в сільському господарстві.

~~24.966~~

Львів. Бібліотека
АН УРСР

Написав **Н. БИХОВСЬКИЙ.**

Переклав і видав

Микола Залізняк.

БІБЛІОТЕКА
Гр. кат.
Богослов. Академії
ЛЬВОВІ

1909.

ЛЬВІВ — КИЇВ.

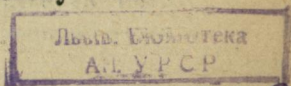
Львівська бібліотека
АН УРСР
№ И- 55512

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Поставлене питання.

Ся праця уявляє з себе пробу на підставі дуже великої літератури, яку ми тепер маємо, як про аграрну проблему в цілості, так і про окремі боки цього широкого питання, по 1-ше встановити та згрупувати всі намічені різними дослідниками найбільш істотні особливості рільничої продукції, що відрізняють її від продукції індустріальної; по 2-ге шляхом техніко-економічної аналізи умов рільничої продукції вяснити, яка форма рільничого господарства, — капіталістична велика чи некапіталістична дрібна, — являєть ся найбільше корисною з погляду раціонального рільництва та розвитку продукційности й яке, значить, практичне становище і можлива будучина капіталістичної та некапіталістичної рільничої продукції.

Таким чином в сій праці ми аналізуємо сільське господарство виключно з боку продукційного. При сьому ми розглядаємо капіталістичне рільництво головним чином як форму господарства, котре виробляє продукти на ринок і користуєть ся при втворенню сього товару найманою працею. Дрібне некапіталістичне хліборобство, що являєть ся протилежністю першому, ми розглядати мемо, як господарство головним чином споживче (консумційне), котре не користуєть ся найманою працею і прикладає власну працю в своєму власному господарстві.

24. 966

РОЗДІЛ I.

Основні особливости рільничого процесу.

1. *Складність законів рільництва.*

Розглядаючи паралельно сільське господарство та індустрію, ми бачимо ось що. В кожній галузі індустрії, хоч як численні були б продукційні комбінації, цілість знаряддів продукції та способів оброблення сирового матеріалу, що в ній уживають ся, основані тільки на законах механіки, фізики, хемії. Пряденне, ткацтво, фабрики металічних та деревляних виробів основані на механіці, скляна продукція — на законах теплоти, красильні — на хемії й т. д. Рільництво з сього погляду складніше, бо воно одночасно звязане з законами фізики (гідровліка, машини та инше), хемії (піддобрюванне), геології (дослід та аналіза ґрунтів), бактеріології (хемія ферментів, хвороби худоби та рослин), зоотехнії (догляд за худобою та одбор її). Ся залежність рільництва від найрізноманітніших законів природи має величезне значіння для сільсько-господарської продукції.

2. *Умови природного оточення.*

Далі ми бачимо, що рільництво майже цілком залежить від умов природного оточення, котрі для індустрії мають дуже обмежене значіння.

В індустрії від часів заміни природних порушующих сил природи (води, вітру) на пару та електричність, опір природного оточення має дуже великий вплив на продукційний процес. Завдяки такій незалежності від природного оточення, в індустрії являється, перше, можливість безперервности продукції — праця відбувається при вся-

кій погоді, — цілий рік і навіть удень і вночі; друге, можливість безпосередності продукції — швидке та одночасне перетворення, при помочи цього ряду машин та комбінацій, сирового матеріалу в готовий продукт; і третє, можливість попереднього обрахунку коштів — корисності продукції. В рільництві, де майже все залежить від опору природи, від умов природного оточення, безперервність праці неможлива, бо продукція залежить від частин року, погоди, стихійних впливів, і через се вона може бути тільки сезонна та періодична; так само неможлива безпосередність продукції, бо перед одержанням остаточного результату врожаю мусить відбутися довгий підготовчий період, насіння мусить перетерпіти цілий ряд довгих метаморфоз, виноградник вимагає 5—6 років, перше ніж він зможе почати давати врожай, ліс може вирости з молодих парослів тільки через кілька десятків років і т. д.; попередній обрахунок теж дуже затруднений, а часто й неможливий через мінливість комбінацій та умов природного оточення. Останнє спостеріг ще К. Маркс, котрий каже, що продукційна сила праці, котру в індустрії можна вирахувати згори, в рільництві „залежить і від природних умов, що лежать поза межами людського впливу. Та сама кількість праці може бути вкладена в одному або двох бушелях пшениці в залежності від менше або більше сприяючої погоди“.

(К. Маркс. „До критики політичної економії“.)

Комбінації умов природного оточення в рільництві такі непостійні та мінливі, що не дають можливості згори визначити кількість продукту, який буде одержано від продукції. Навіть в країнах з най-

більше раціональною сільсько-господарською культурою після кількох добрих урожаїв ідуть погані врожаї або зовсім неврожаї. Що ж до Росії, наприклад, тут немає навіть двох років зряду, коли б урожай був однаковий. Хитанне врожаю в Росії буває від 2,6 до 9,2 четвертей з десятини, себто різниця на $3\frac{1}{2}$ рази. „При тих самих видатках одного року десять десятин дають 26 четвертей жита, а другого 92 четв., одного року 130 карб., а другого 460, при умові, звичайно, що ціна четверти зостає ся та сама“ (Каблуков. „Об условіях разв. крестьянск. хоз. в Россіи“, вид. друге, 1908 р.)... Середня врожайність в рілльництві визначаєть ся через се не річними врожаєми, а врожаєми за цілі десятиліття, та й те хитання між урожаєми ріжних десятиліть дуже великі й виведена на їх підставі середня цифра дуже проблематична. За десятиліття р. 1850—1859 крайні врожаї були 4,8—8,2 четв.; р. 1860—1869 5,5—9,1 четв.; р. 1870—1879 6,4—9,2 четв.; 1880 до 1889 р. 6,4—9,1 четв. з десятини (Ibid.).

3. Пертурбаційні змішання стихійних причин.

Неможливість попереднього обрахунку в сільсько-господарській продукції залежить також від пертурбаційних змішань стихійних причин. В індустрії можливість нарушення продукційного процесу стихійними силами мало ймовірна. Машини тут працюють з докладністю годинникового механізму, і все тут підлягає строгій відповідности законам. Через се бавовняний фабрикант, наприклад, коли схоче, може знати, скільки бавовни треба на продукцію шматка тканини даної великості, скільки робочих рук та часу се вимагає,

скільки коштувати ме йому продукт і який буде його зиск при нормальному становищу ринку. Сільське господарство цілком залежить від непостійних умов природного оточення, що лежать поза межами впливу людської волі, і знаходить ся через се в цілком иншому становищу. В сільському господарстві роля стихійних причин безмірно велика, а через се завше можливі скоки, раптовости, випадковости, що нарушують весь процес. Поле може бути як найліпше оброблене, угноєне та засіяне найліпшим насінням, засів може дати прегарну прорість, але раптовий град може знищити всі наслідки видатків праці та капіталу. Теж може зробити посуха, зливи, шкідливі комахи і т. д. Фруктовий сад може прегарно цвісти та обіцяти багатий врожай, але раптовий та невчасний мороз нищить усі обрахунки та надії господаря. Луг може дати гарний врожай трав, але невчасні дощі після косовиці можуть погноїти сіно й таким чином загубити й капітал і працю, витрачені на косовицю. До найостаннішого часу сільський господар не може бути гарантований від таких пертурбаційних вмішань стихій. Більше того, стихійні причини ще неоднаково впливають на різні рослини, наприклад поганий урожай жита може єднати ся з гарним урожаєм вівса або трав, або яких инших рослин. Неоднаково впливають різні стихійні причини й на різні участки землі, в залежності від топографічного становища їх, присутності чи відсутності похилу, звернення останнього на південь чи на північ і т. д. Зрозуміло, що се ставить рільництво в дуже некорисне становище в порівнянню з індустрією.

4. Органічний характер рілничого процесу.

Розглядаючи далі умови розвитку сільського господарства та індустрії, ми бачимо, що в індустрії людина бере мертву матерію, при помочи фізичних та хемічних чинників піддає її ріжним перемінам і наслідком продукційного процесу з сеї мертвої матерії являєть ся готовий продукт. Сей процес цілком залежить від волі людини. Від людини залежить виконати ту чи иншу продукційну комбінацію, від її волі залежить не тільки форма продукту, але також якістний склад його. В рілництві воля людини має далеко менше значінне, бо тут наслідком продукції являєть ся не мертвий продукт, а живий організм, жива рослина. Звичайно, від волі людини залежить вибрати піддану культуру той чи инший учасок землі, зробити таку чи иншу оранку, угноювати чи не угноювати землю, посіяти той чи инший ґатунок зерна, та ледви се зроблено, ледви насінне кинено в землю: роля людини в порівнанню з ролю самої природи, стає дуже обмеженою, бо тут починаєть ся діланне біологічних законів, що не залежать або дуже мало залежать від волі людини. Безпосередньою продуценткою тут являєть ся сама жива природа, від котрої залежать усі дальші комбінаційні та инші функції. Людська праця тут відходить на другий плян. „Ґрунт віддає частину своєї субстанції для викохання рослинного продукту... Та поживна субстанція, котра облягає зародкову клітку, дуже незначна в порівнанню з масою поживних елементів, що приходять пізніше зовні. Те що робить з насіння (рослинного чи звіринного) насінне, є той життєвий центр в середині зародкової клітки, в котрій

заховують ся закони та форми майбутнього продукту". (Е. Давід „Соціалізм та сільське господарство“). Ті переміни, яким підлягає зерно, доки з него вийде готовий продукт, уявляють з себе фізіологічну еволюцію, що дає в результаті не мертвий продукт, а живий організм — рослину.

Таким чином, одна з найголовніших особливостей рільництва лежить в тому, що рільничий процес се головним чином процес фізіологічний, біологічний або органічний, що рільнича продукція, як така, як процес відтворювання рослинних організмів, се процес органічний, а не механічний, як в індустрії. Механічна стадія сільсько-господарської продукції виступає тільки пізніше, коли жива природа вже доконала свою працю, коли потрібні вже чисто механічні операції над готовим продуктом — зжати врожай, скосити сіно, далі транспорт, молочення, чищення продукту і т. д. Але всі ці операції не стоять в органічному звязку з біологічним процесом власне рільництва, вони не впливають на продукцію самих рослинних організмів і являють ся для рільничого процесу цілком другорядними. Теж відноситься і до продукції звіринних організмів в сільському господарстві.

Правда, і в індустрії є такі галузі продукції, де окрім механічних процесів беруть участь і процеси органічні, як напр. продукція винокурна, пивоварна, дрожчова, де беруть участь звіринні ферменти — грибки. Але перше, таких галузей в індустрії відносно дуже небагато, друге, між ролею органічного процесу в цих галузях індустрії та ролею його в рільництві існує величезна рі-

жниця й що до кількості й що до якості, третє, нарештї, в індустрії елементи органічного процесу цілком підлягають волї людини, а в рільництві вплив людини на них дуже незначний. Рільництво, як процес відтворювання живих рослинних організмів, виключно й цілковито залежить від живої природи, від біологічних факторів, а в вилічених вище галузях продукції роля органічного фактору дуже обмежена й не велика. Потім, органічні ферменти, що беруть участь в сих галузях індустрії, складають тільки невеличку частину всього продукційного процесу, котрий здебільшого залишаєть ся механічним. Ся глибока різниця в самій сутї характеру рільничого та індустріяльного процесів тягне за собою цілий ряд інших різниць між сими процесами.

5. Земля як знаряддє праці.

Для приготування продукту — каже Маркс, — потрібні: доцільна діяльність людини, себ-то праця, сировий матеріял, з котрого виготовлюєть ся продукт, себ-то предмет праці й нарештї те, що робітник уміщує між собою та предметом праці, себ-то знаряддє праці. Робітник „уживає механічні, фізичні та хемічні властивості річй, щоб примусити їх ділати як могутні засоби на інші річи, відповідно до його ціля“ (Маркс, Капітал, т. I.). В рільництві найголовнішим знаряддєм праці являєть ся сама земля, але функції її, як знаряддя праці, далеко складніщі, бо вона не тільки проводить людську діяльність на річ праці, себто на насінне, але являєть ся разом апаратом для вигодовування та викохування рослин; вона віддає частину своєї

власної субстанції на утворення нової рослини і, входячи таким чином матеріально, як творча тканина до культивованого продукту, вона являєть ся першим та важнішим джерелом сирового матеріялу.

6. Обмеженість землі що до кількості.

Особливість землі, як знаряддя праці, лежить також в тому, що вона не може утворятися людиною і що кількість її в кожній даній країні обмежено певними розмірами. Кожний земельний участок представляє певну частину земної поверхні. В цьому лежить, — каже Brentano, — найважливіша й найістотніша особливість землі: незмінність протягости загальної поверхні землі та незмінність геометричного відношення окремих земельних участків до всієї загальної площі земної поверхні. Земля відноситься до людської діяльності, як зовнішній факт, котрий лише до певної міри можна пристосувати до задоволення людських потреб. Земля се сила й дар природи. В індустрії знаряддя праці цілком залежать від волі людини; він сам утворює їх і може по своїй волі збільшувати їх кількість відповідно до потреб продукції. В сільському господарстві се неможливо. Ні людська праця, ні поліпшена техніка не можуть при зрості попиту утворювати землю. Кількість землі там, де нею користають ся люде, уявляє з себе величину визначену. Земля, як знаряддя праці, може бути незалежна від усіх інших продукцій, тим часом, як усі інші продукції без землі не можуть існувати.

7. Неможливість переміщення землі.

Другою особливістю землі, як знаряддя праці, являєть ся те, що знарядде се не можна переносити з місця на місце, а через сю обставину далеко не завше можна поставити се знарядде праці в такі умови, котрі найбільше сприяли б видатности продукції. В індустрії, завдяки рухомости знаряддів праці, людина розставляє їх по своїй волі, відповідно до найбільшої продукційности їх. В рільництві се неможливо. Участок землі, що лежить на високости 1000 метрів над рівнем моря, маючи навіть найліпший ґрунт, не надаєть ся для культури рослин, що вимагають багато тепла, а тим часом знизити його до 50 метрів над рівнем моря, очевидно, неможливо. Землю, по ґрунтовим умовам дуже придатну для виноградника, треба зайняти иншою рослиною, коли вона звернена не на соняшний бік, а на північ. Похил гори, котрий по мінералогічному складу ґрунту може дуже надавати ся для рослини, що вимагає багато вільгости, проте не можна зайняти такою культурою, бо вільгість довго не може утримувати ся на похилі. А перемістити землю людина не може. Нічого подібного в індустрії ми не зустрічаємо.

8. Обмежена можливість переміни властивостей землі, що залежать від природного оточення.

В індустрії людина не тільки сама утворює знаряддя праці, але й відповідно до своїх цілей комбінує властивости та елементи сих знаряддів. В рільництві можливість впливу людини на властивости ґрунту, принаймні, скільки вони залежать від географічного становища даної місцевости, від кіль-

кості соняшного світла, тепла та атмосферних осадків, дуже обмежена. Так само мало піддають ся впливови людини властивости, що залежать від природної будови поверхні даного місця та від розділу верств підґрунтя. Так, напр., гумус, придатний для хлібових рослин, доводить ся зайняти иншою культурою, до котрої він менше надасть ся, коли підґрунтя його пісочисте або каменисте, себ-то не затримує води. А тим часом змінити властивости підґрунтя людина не може, а коли й може, то тільки в дуже незначній мірі. Так само дуже тяжко піддасть ся переміні мінеральоічний склад ґрунтового шкелету, себ-то частин, котрі ще не повернули ся в дрібнозем.

9. Опадаюча прибутковість видатків капіталу та праці в рільництві.

Існує, нарешті, ще одна дуже важна й глибока різниця між оброблюючою промисловістю та рільництвом. В індустрії видатність продукції та прибутковість підприємства, при нормальних умовах, знаходить ся, як загальне правило, в безпосередньому пропорціональному відношенню до видатків праці та капіталу. Чим лїпші машини буде поставлено на фабриці, чим більше раціональних видатків буде зроблено, тим корисніше буде підприємство. Збільшення прибутковости та продукційности підприємства, при нормальних умовах, тут завше залежить від волі людини й абстрактно може бути безмежним.

Инша річ в рільництві. Тут, завдяки органічному характеру рільничого процесу, існує межа збільшенню продукційности та прибут

ковости підприємства, межа, після котрої кожне дальше поліпшення, кожний дальший видаток капіталу та праці менше збільшують продукційність та прибутковість підприємства, ніж попередні видатки. Причини сеї обставини залежать від перешкод, що утворює природне оточення, в котрому відбувається рілньничий процес, і людська воля не має сили поки перемогти їх. Се явище, відоме перше під назвою „закона про опадаючу родючість ґрунту“, тепер правильніше зветь ся законом про опадаючу прибутковість нових видатків капіталу та праці в рілньництві; його можна вважати встановленим фактом, принаймні, при теперішньому становищу техніки агрікультури.

На кожну дану площу землі падає тільки певна кількість соняшного проміння. А з другого боку й здатність рослин під впливом світла витягати з повітря вуголь та перетворювати його в органічну річ обмежена. „Розклад вугольного квасу повітря, — каже проф. Палладін, — спочатку збільшується швидко; потім вплив нових кількостей світла стає все меншим та меншим, так що збільшення світла вдвоє не тягне за собою розкладу подвійної кількості повітря; біля 0,6 інсоляції розклад вугольного квасу вже доходить свого максимум'а й далі вже не змінюється від дальшого збільшення інсоляції“. (Палладін. — „Фізіологія рослин“). „В міру наближення до тої крайньої межі продукційности ґрунту, — каже агроном проф. Скворцов, — котра визначається кількістю соняшної енергії, що спадає на землю, або точніше, тією кількістю сеї енергії, яку дана рослина взагалі здатна засвоїти, — в міру наближення до сеї межі,

кожне нове збільшення може сприяти зростови врожаю тільки в опадаючій степені". (Скворцов. — „Основи пол. ек.“).

Теж саме треба сказати й про піддобрювання, де теж існує межа, більше якої рослинний організм не може засвоїти поживних річей. „Рослина так само, як і звірина, — каже Розенберг-Ліпянський — може прийняти та засвоїти тільки певну кількість поживи й коли її буде забагато, то лишок її не тільки не дає користи, але може навіть зашкодити, зменшуючи врожай“. По досліді Маркера, коли до 200 кілограмів хемічного піддобрювання при продукції буряків або вівса додати ще 200, врожай збільшиться на 2390 кілограмів, коли ж до сих 400 кілограмів на тій самій ділянці додати ще 200 кілограмів піддобрення, то збільшення врожаю буде вже тільки на 975 кілограмів, се-то менше на 1415 кілограмів, ніж було одержано після першого збільшення піддобрювання. Досліди Дрешлера та Безера дали такі самі наслідки. Се показує нам, що рослина не може засвоїти лишок поживних річей і що кожний новий видаток на піддобрювання, збільшуючи абсолютно прибутковість господарства, зменшує відносну прибутковість його в порівнянні з попереднім видатком. Та далі настає межа й сьому відносному підвищенню прибутковости. „Збільшуючи інтензивність піддобрювання — каже Гельрігель — ми спостерігаємо, що пропорціональність між кількістю поживних річей, внесених на одиницю площі, та збільшенням урожаю сеї площі захитуєть ся — пізніше зроблений додаток піддобрення дає менше збільшення врожаю, ніж така сама кількість поживних річей, внесена раніше, поки, нарешті, надходить повне

насиченне ґрунту, після чого дальше збільшенне поживних річей вже зовсім не збільшує врожаю". Згідно з дослідями Гельріґеля закон про опадаючу прибутковість спостерігається навіть при дуже слабкому піддобрюванні, при присутности в ґрунті навіть 0,0037—0,0048% азоту. Проф. П. Ваґнер в своїй розвідці „про вживання штучного піддобрювання“ каже, що такі самі наслідки дають як азотисті, так і фосфорно-квасні та калійні піддобрювання. Такі ж висновки російських учених Шталь-Шредера та Прянїшнікова.

Щоб одержати максімальний урожай, недостеє внести в ґрунт певну кількість піддобрення, потрібну тільки для даного року, а треба концентрувати ґрунт піддобрюванням, так щоб поживні річі не зникли протягом одного врожаю, а залишалися, як постійний фонд. До сього постійного фонду щорічно додається нова частина, котра поповняє витрачену минулого року частину, що перейшла в вартість продукту. Сей основний піддобрюючий фонд, що служить багато років і помалу переходить в вартість продукту, являється без сумніву основним капіталом, а щорічні додатки для поповнення витраченої частини треба розглядати, як ремонт основного капіталу. Такий характер мають фосфорно-квасні та калійні піддобрювання. Щож до азотистих піддобрювань, що витрачаються протягом одного засіву, їх треба залічити до оборотового капіталу. Меліорації уявляють з себе також основний фонд рільництва і теж підлягають закономірному опадаючому прибутковість. Для одержання найбільшого врожаю треба покласти весь основний капітал піддобрюючого фонду та меліорацій, себ-то не тільки

постійний піддобрюючий фонд та основні меліорації, але й ту частину піддобрення, що вкладається для кожного року, а також частину, потрібну для підтримання та направи меліорацій, а тим часом через вище наведені умови зросту та виживлення рослинних організмів, ці нові частини видатків не можуть бути такі продукційні, як відповідні частини, внесені раніше.

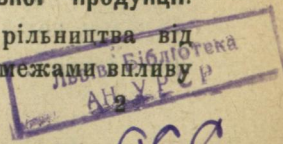
Теж відносять ся й до праці, витраченої на безпосередню продукцію рослин, на утворення можливо ліпших умов для зросту та розвитку рослинних організмів. Праця ся — розмягчення ґрунту, розкладання рівномірно піддобрювання в ґрунті, сівба, видалення буряну, догляд за рослинами і т. д. — направлена на оброблення ґрунту й утворення найбільше сприяючого оточення для насіння і через те вона також підлягає законам про опадаючу прибутковість нових видатків в рільництві.

Такі, в головних рисах, найголовніщі особливости рільництва в порівнянні з індустрією. Ці особливости не тільки ставлять в менше корисне становище рільничу продукцію в порівнянні з індустріальною, але вони, опріче того, тим самим позбавляють велике рільництво важливої переваги над дрібним, в багатьох випадках даючи останньому ті самі технічні ресурси, що й великому, й тим вирівнюють шанси обох.

РОЗДІЛ II.

Технічна аналіза сільсько-господарської продукції.

Тісна та глибока залежність рільництва від природного оточення, що лежить поза межами впливу

24. 966

людини, та органічний характер рілньничого процесу утворюють цілком виключні умови для техніки сільсько-господарської продукції. Розглядаючи паралельно технічні умови рілньництва та індустрії, ми ясно бачимо, з одного боку, яка величезна різниця існує між сими двома галузями господарської діяльності, а з другого, — як мало з технічного погляду різняться ся велика рілньнича продукція від дрібної, коли тільки вона взагалі різняться ся. Заразом, нам стає зрозумілішим, через віщо капітал, вкладений в рілньництво, дає цілком інші наслідки, ніж капітал, вкладений в індустрію, через віщо сама природа сільсько-господарського капіталізму так різняться ся від природи індустріального капіталізму.

1. Обмежене уживання технічного поділу праці в рілньництві.

Відомо, що кольосальний зріст індустріальної промисловости за останні півтора століття в значній мірі залежав від поступу технічного поділу праці. Поділ праці спеціалізує робітника на вироблюванню одної якої частини річи, або на виконуванню одної якої частини колективної праці, і таким чином збільшує зручність та продукційність праці. Він робить продукційний процес простішим, розкладає продукційні функції на окремі найбільше елементарні частини. „Через повторення того самого обмеженого чину та через з'осередження всієї уваги на сьому обмеженому чині, робітник шляхом досвіду навчається доходити наміченого корисного наслідку з найменшим видатком сил“. (Маркс, Капітал, I.) Заразом, поділ праці економізує час, „стискає шпари“, що утворюють ся при необхідности переходить від

одного струменту праці до другого. „Сї шпари затуляють ся, ледве тільки він (робітник) протягом цілого робочого дня виконує безпереривно ту саму працю, або вони зникають в тій мірі, в якій зменшується переміна одної праці на иншу“ (Ibid.). Спеціалізація праці вимагає й спеціалізації інструментів, що уживали ся перше для кількох цілей. Зрозуміло, що 20 чоловіка, що працюють над вивором якого продукту, при чому кожний виконує тільки визначену частину праці, завдяки спеціалізації праці та „стисканню шпар“, зроблять далеко більше, ніж зроблять за сей час 20 чоловіка, з котрих кожний самостійно буде працювати над цілим продуктом. І хоч тепер поділ праці між робітниками уступив місце поділові праці між машинами в ріжних продукціях, але єуть справи лишила ся та сама.

В рільництві така сама спеціалізація праці, особливо в першій стадії продукції, — в стадії безпосередньої продукції рослинних організмів, — неможлива, завдяки періодичному характерови фізіологічного процесу взагалі та окремих фаз сього процесу з окрема. В рільництві спеціалізація та поділ праці неможливі ще й через те, що продукція залежить тут від частин року, що кожний сезон вимагає цілком инших робіт, що ріжні стадії продукційного процесу відбувають ся в ріжний час. Рільничий робітник не може спеціалізувати ся на одному тільки кошенню або на сївбі або на оранці, бо всі сї праці потрібні тільки підчас визначеної й до того досить короткої частини року. Через се йому, щоб мати працю протягом всього робочого періоду, треба знати всі сї праці, а се виключає можливість спе-

ціялізації. Поділ праці між машинами тут також неможливий, перше через те, що процес продукції рослинних організмів розділений великими павзами, що тягнуть ся цілі місяці, протягом котрих продукція лишаєть ся самій природі, а друге через те, що роля машин в рільництві взагалі дуже обмежена, про що нам доведеть ся нижче докладно говорити. В індустрії сировий матеріал, здебільшого, безупинно переходить з одної фази до другої, поки не виходить з нього готовий продукт. „Кожна спеціалізована машина дає другій машині, що йде по ній, її сировий матеріал, а позаяк усі машини працюють одночасно, то продукт знаходить ся безпереривно на всіх ступнях своєї продукції, так само, як і в усіх моментах переходу з одної форми продукції до другої“. (Маркс, „Капітал“, т. I). Окремі ступні процесу продукції тут проходять замкненим ланцюгом в безпереривному колі. В рільництві немає такого замкненого ланцюга продукції. Від бактеріологічних та фізико-хімічних законів залежить необхідність певних протягів часу: між першою, другою та третьою оранкою, між угноюванням та сівбою, між сівбою та полоттем, між полоттем та жнивими і т. д. Через се в рільництві неможливий такий безпереривний ланцюг машин, при котрому кожна машина приймала б від попередньої сировий матеріал і передавала б його в зміненому вигляді дальшій машині. Той відносний ступінь технічного поділу праці, що можливий в рільництві, наприклад, між сіячем та скородільником, занадто мізерний та ембріональний, в порівнянню з індустріальним поділом праці. Трохи більше можливий поділ праці на другій стадії рільничого про-

щесу, при збиранню вже готової рослини, але й там роля його дуже обмежена.

Так само неможливі спеціалізація та поділ праці при викохуванні худоби, бо при догляді за звіринним організмом так само утворюють ся шпари між однією працею та другою, не кажучи вже про те, що різні породи худоби вимагають різного догляду й тримають ся в господарстві для різних цілей. Коли в господарстві є навіть одна порода худоби для одної визначеної ціли, все ж така чисто господарська спеціалізація, як наприклад, викохуванням молочної худоби, викохуванням коней та ин., не є технічна спеціалізація і не збільшує вживання технічного поділу праці.

2. Перевага звичайного співробітництва в сільсько-господарській продукції.

Від можливості спеціалізації, відсутності або крайнє обмеженого вживання поділу праці залежить і друга особливість сільсько-господарської продукції, а саме перевага тут звичайного співробітництва, тим часом як в індустрії переважає складне співробітництво. З сих двох форм праці знову таки найбільше видатною являєть ся остання, бо при комбінованій праці не тільки являєть ся можливість для більшої кількості робітників зробити таку працю, але й самий процес праці минає всі фази продукційного процесу далеко швидше, ніж в тому випадку, коли та сама праця робила ся окремим робітником. (Маркс, „Капітал“, I.). В рільництві весь процес продукції, як з'окрема, так і взагалі, приступний для одноособової праці, а до того ж одноособова праця самостійного господаря

показуєть ся в богатъох випадках, як ми побачимо далі, продукційнішою від комбінованої праці найманих робітників. Колиж в сільському господарстві й уживаєть ся комбінована праця, то зовсім не для підвищення продукційности, як при удосконаленому поділі праці, де кожний робітник та кожна машина являють ся окремими шрубами великого та складного механізму. Розкидані на величезній простороні сільсько-господарські робітники по різних місцях виконують одночасно ту саму працю самостійно, при чому збільшенне продукційности осягаєть ся тут тільки кількостним збільшеннем числа робітників або машин, а не удосконаленнем комбінації праці. В рільництві один той самий робітник оре, сіє, жне і т. д. Колективне виконання праці важне для сільського господарства головним чином не з технічного, а з економічного погляду, коли треба можливо швидше з'орати ниву, скінчити сівбу, зібрати виноград, пожати врожай, скосяти сіно і т. п., при чому, за малими винятками, як наприклад, накладанне сіна на вози, кожний робітник виконує всю працю самостійно.

З. Обмежене уживання суспільного поділу праці в рільництві.

Не тільки в середині підприємства дуже обмежене в рільництві уживання поділу праці, але в порівнянню так само мало прикладаєть ся тут і „суспільний“ поділ праці. „Сільський господар не може з'осередити ся на продукції одного якого роду продуктів, подібно, як сучасний фабрикант виробляє один іатунок тканини або один сорт залізних виробів, наприклад сокири або пили. Такій спеціалі-

зації перешкоджають вимоги плодозміну та необхідність підтримувати родючість ґрунту. Через сю останню причину рільництво єднаєть ся з скотарством, а через першу — бобові рослини чергують ся з зерновими та корінеплідними, пшениця з вівсом або гречкою. До сих причин долучаєть ся бажання господаря застрахувати себе від несприятливих впливів погоди. Хто сів одну, дві рослини, як наприклад, селяни російських підмосковських губерній — жито та овес, той наражає на небезпеку весь свій добробут: трапить ся або дуже сухе або дуже дощове літо, шкідливе для зернових хлібів, і такий господар губить все. Через се з розвитком раціонального рільництва збільшуєть ся різноманітність продуктів, що збирають ся на тій самій площі". (Проф. А. И. Чупров „Мелкое земледѣліе и его основныя нужды“, 1907, стор. 13—14.).

4. Консерватизм рільничої продукції.

Індустрія не тільки поліпшує форми та способи продукції, але вона утворює також нові продукти для задоволення потреб та нові потреби для вироблених нею нових продуктів. Вона утворює нові форми та фасони одєжи, обуви, матерії, господарських приладів, знаряддів і т. д. Сукно або полотно, ще виробляли ся кілька віків тому, звичайно, зовсім не похожі на теперішні. Багато річей перше зовсім не виробляло ся. Цілий ряд продукцій був викликаний потребами самої індустриальної промисловости, як наприклад, продукція машин, будування залізних доріг, пароплавів і т. под. Рільництво, навпаки, головним чином консервативне. Головні продукти рільництва та скотарства здебільшого лишили

ся ті самі, що й багато віків тому. Зерна хлібових рослин, мясо, молошні продукти, багато овочів лишилися такими, як були десятки віків тому. Правда, останніми часами агрономія дуже поступила наперед: через одбір, парування та штучне культивування рослин пощастило досягнути чималих перемін в деяких гатунках рослин і навіть одержати багато нових гатунків, але, звичайно, все се й порівнювати неможливо з тим, що зробила в сему напрямку індустріальна промисловість. Розміри господарства та способи продукції не можуть міняти самий продукт рільництва. „Мати природа, що кермує рільництвом, стоїть вище сих ріжнвць“, — каже з сього приводу проф. Булгаков. (Булгаков — „Капіталізм и земледіліє“ т. I, ст. 54—55).

Теж в значній мірі відносить ся і до способу продукції. „Властивій рільництву одноманітності, — каже агроном фон-дер-Гольц, — відповідає також і те, що праці, котрі в ньому відбувають ся, являють ся тепер тими ж самими, що й тисячі років тому: оранка, підпушування землі боронсю, угноюване та сівба, кошення, жнива та молотьба“. Від усіх зроблених протягом XIX в. поліпшень рільничих знаряддів та струментів „залежить, правда, вигідніше користане ними, більша тривкість їх і особливо краще виконування ними своїх завдань, але в сих поліпшеннях все ж немає нічого істотно нового“.

5. Льокомоторний характер рільничої продукції.

Характерною особливістю сільсько-господарської продукції являють ся також непостійність праці що до просторони. В індустрії, звичайно, переносить ся річ праці, але знаряддя праці та сама

праця здебільшого лишають ся на одному місці. Се дає можливість установити тривку комбіновану та сталу систему машин, знаряддів праці та механічних сил. В рільництві, навпаки, доводить ся завше пересувати знарядде праці до річи праці, бо місце праці тут постійно міняєть ся. „Поле, луг, двір, хлів, тік в своїй мішанні складають майстерню сільського господаря. Процес рослинного життя прякутий до одного місця. Туди мусить йти й людина з своїми знаряддями... Склад знаряддів в сільсько-господарському промислі має взагалі рухомий характер. Сільсько-господарський машинний механізм — се окремі кочові машини. Що ж тичеть ся спеціально рільництва та луговодства, то тут і самі мотори мусять кочувати“. (Дав. „Соц. та сільське господарство“). Через се рільничі машини та знаряддя не можуть набирати таких кольосальних розмірів, як індустриальні машини, що стоять багато років на одному місці, а ся обставина теж ставить рільництво в некорисне становище в порівнанню з індістрією.

6. Відсутність центрального мотору.

Від непостійности сільсько господарської продукції що до просторони залежить також неможливість уживати один центральний мотор, від которого усі машини та знаряддя одержували двигунову силу. В індістрії, де всі машини з'осереджені в помещенню фабрики, при помочи цілої сіти пасів та передаточних механізмів можливе передаванне двигунової сили всім машинам та знаряддям. В рільництві місце прикладання праці — поле, луг — надто велике; воно може займати сотні й тисячі десятин, а при таких умовах передаванне сили від

одного центрального мотору через систему пасів, звичайно неможливе. Тут в кожному місці поля або луку, де працює та чи інша машина, був би потрібний окремий мотор. Коли ж розглядати весь сільсько-господарський процес в цілому, а не тільки продукцію та оброблення рослин, то неможливість мати один центральний мотор в господарстві буде ще більше наочною. Охоплювати одною передаточною сіттю не тільки польові машини, але й усі поміщення двору, обор, стаєн вже абсолютно немислимо. Таким чином, тоді як в індустрії можна уживати великого центрального мотору для всіх машин, в сільському господарстві потрібний цілий ряд дрібних моторів, що дуже ускладнює справу, збільшує видатки й робить їх прикладання некорисним. Не дивно через се, що найдешевшими двигунами в сільському господарстві являються природні двигуни, як вітер, вода та звіринні двигуни, як кінь та віл.

7. Обмежена роль машин в сільському господарстві.

Кожному відомо, яке величезне значіння мала машинова продукція для індустрії. Велитенський зріст індустріальної промисловости, що почався в кінці XVIII віку й тягнеться й досі, найбільше завдячує винаходою механічного двигуна. Машини збільшують двигунову силу, що знаходить ся в руках людини. „1) При допомозі різних механічних приладів — підойм, бльоків, клинів, шрубів і т. д. машина дає можливість прикладати силу людини або природи більше продукційним способом. 2) Машина дозволяє людині використати двигунові сили, що знаходяться поза його тілом, як наприклад

воду, пару, електричність, хемічні впливи й т. д. Поліпшені машини еднають в один послідовний ряд багато ріжних механічних процесів, що виконувалися раніше самими людьми або окремими групами людей при допомозі ріжних знаряддів; а машина надає всім сим процесам механічну єдність“ (Гобсон — „Еволюція сучасного капіталізму“). Революційна роля машини лежить в тому, що вона виконує працю неможливу для людини — обертає разом тисячі веретен, працює величезним молотом, викидає разом тисячі пудів або аршинів продукту.

Що ж ми бачимо в рільництві? А ргіорі свого часу Марке та Лібкнехт припускали, що паровий плуг доконає в рільництві такого ж перевороту, як механічний варетат Аркрайта та паровий двигун Уатта в оброблюючій промисловості. Проте, шістьдесять років, що минули від часу винайдення парового плугу, надій сих не справили, як не справили їх й інші сільсько-господарські машини. Навпаки дослідники, що багато років студіювали питання про значінне машин в сільському господарстві, як напр. Бензіні, Фішер, Філлінг, Макс Ейт, Авгаген та інші вказують, що роля машин в рільництві дуже обмежена. Се залежить вже від того, що тут мало можна прикладати поділ праці, що деталізує роботу на окремі маніпуляції, котрі машина швидше та ліпше виконує, ніж людина. Німецька статистика констатує, що з найбільшим успіхом машини прикладають ся в тих промислових підприємствах, де при виробі продукту однакові маніпуляції найчастійше повторюють ся, себ-то там, де поділ праці доведено до високої міри.

Продукційність рілньничих машин часто дуже небогато вища від ручної праці, а буває й нижча, й якість роботи гірша. „Немає жадної сільсько-господарської машини — пише Булгаков в своїй праці „Капит. и земледѣліе“, — перевага котрої не оспорювала ся б в сільсько-господарській літературі. Відносно богатъох просто твердять, що вони роблять гірше, ніж людська рука або худоба“. Причина сього знову таки — домінуюче значінне природи в сільсько-господарській продукції та органічний характер рілньничої продукції, що виключає „безнереривність окремих процесів“. Навіть апольоет машинової продукції в рілньництві, Людвік Кшвицький, мусів зробити отсю примітку, що значно підкопує всі його тези: „Молотьба в полі тільки що зібраного зерна, уживанне парового плугу, навіть звичайної молотарки, залежить від кліматичних умов. Косарка-сноповязалка, що прегарно працює під безхмарним небом Каліфорнії, може бути непридатною в нашому кліматі, так дощовому. На розмоклому ґрунті та вохкій содомі не тільки косарка, що вяже, але навіть звичайна косарка повинна дати першенство ручній косі. В сухому кліматі збіже стоїть просто, в нас за дощового літа земля мало висихає, й косарка, що вяже, через саму свою вагу врізуєть ся в землю“. (Людвік Кшвицький — „Земельне питання“). Агроном проф. Скворцов категорично заявляє, що „числити на те, що машина в рілньництві колись матиме велике значінне, неможна“.

а) Особливість сільсько-господарських машин.

Кожна машина, — каже Маркс, — складається з трьох частин: 1) двигунового механізму, що утворює двигунову силу, 2) передаточного механізму — колеса, вали, паси — й 3) виконуючого механізму, або робочого струменту, що охоплює річ праці, відповідним способом переминяє її й одержує двигунову силу через передаточний механізм. „Значить, — каже він, — робоча машина власне в такий механізм, котрий, як передати йому відповідний рух, виконує при допомозі своїх струментів ті самі операції, які виконував перше робітник при допомозі струментів подібного ж ґатунку. З сеї саме останньої частини машини, себ-то з робочої машини власне походить промислова революція XVIII. століття. Та й тепер, кожного разу, коли ремісничка або мануфактурна продукція переходить в машинову, вихідною точкою такої перемини служить завше ся частина машини“. (Маркс — „Капітал“, т. I.).

Характер рілничих машин, головним чином, тих з них, що мають відношення до процесу продукції рослинних організмів, зовсім инший, бо тут найголовнішою частиною машини — виконуючим механізмом, робочим струментом — являється переважно сама природа — земля, сонце, клімат і т. д. Паровий плуг може прегарно підпушити землю, рядова сїялка досконало, з математичною правильністю, розмістити в ґрунті насіння, поліпшена борона загорнути їх, але самий процес утворення продукту, процес зросту та продукції рослин залежить переважно від самої природи. Роля людини

в сьому процесі, де земля являєть ся інкубаційним оточенням, що годує рослини організми та віддає їм частину своєї субстанції, роля ся лише допомогова й досить обмежена. „Доти, доки не видерто з рук природи робочого струменту, каже д. Булгаков, — машина немає доступу до рілничого процесу... Сили природи підтинають крила машиновій продукції в рілництві“. Сі природні фактори обмежують не тільки ролю машин, що прикладають ся в процесі безпосередньої продукції рослин, але й тих з них, що виступають на сцену вже після довершення природою її фізіологічних функцій, для збирання та остаточного оброблення продукту, що ми побачимо далі.

б) Обмежений розмір сільсько-господарських машин.

Вище ми вже зазначили, яке важне значінне має для рілництва та обставина, що тут не річ праці приставляєть ся до знаряддів праці, як в індустрії, а навпаки, знаряддя праці й сама людина мусять постійно пересувати ся до місця та річи праці. Ся потреба постійно пересувати машини з місця на місце обмежує розміри сільсько-господарських машин. В індустрії, де машина стоїть на одному місці спокійно цілі роки й навіть десятки років, вона може набірати величезних розмірів і важити тисячі пудів. Праця одної великої машини в багатьох випадках, як відомо, буває корисніща від праці кількох таких самих, але дрібніщих машин, що виробляють всі разом стільки ж продукту, скільки одна велика. Замість кількох чоловіка, необхідних для догляду за кількома дрібними машинами, для великої машини досить одної людини; опріч того тут

осягаєть ся більша економія в матеріалах до шмаровання і т. д. Через се великий капіталіст, що має можливість разом набути одну велику машину, буде мати ліпші умови, ніж дрібні капіталісти, що користають ся дешевшими й меншими машинами.

Але рілничу машину треба пересувати по величезній просторонї поля та лугу, часто до того ж ще по дуже мягкому та грузькому ґрунті. Через се ні паровий плуг, ні парова молотарка, ні інші рілничі машини не можуть набрати таких розмірів, як наприклад грандіозні машини промисловости, що обробляє залізо, котрі підіймають молот в кілька тисяч пудів. Щоб пересувати величезний паровий плуг, що важив би кілька тисяч пудів і міг би за один день з'орати кілька тисяч десятин цілини, доводило ся б для кожної борозни прокладати рельси, а се розумієть ся дурниця. Навіть і при обмеженому розмірі рілничих машин, відносно велика вага їх дуже перешкоджає, як побачимо далі, уживанню їх.

с) Неможливість поставити сільсько-господарську машину в сталі та тривкі умови.

Кожна машина, а особливо складні машини, вимагають більшої або меншої сталости та тривкості, як від оточення, так і від продукційних комбінацій. Сього вимагає сам механізм машини, кожна дрібна частина котрого приладжена до другої, строго реґульована й призначена до певного оточення та до певних маніпуляцій. Для фабрично заводських машин ся тривалість оточення залежить від їхнього нерухомого становища на одному місці протягом

років; для залізниць та пароплавів, що більше підпадають впливам оточення, більша або менша тривалість умов їх функціонування утворюють ся тим, що перші сунуть ся по уложеній з математичною правильністю рельсовій колії, а другі по воді, котра, не дивлячи ся на ріжниці хемічного складу свого, механічно всюди однакова. В рільництві осягнути постійности та більшої або меншої тривалости оточення майже неможливо. Паровий плуг, наприклад дуже корисна річ при глибокій оранці на тяжких ґрунтах, але він зовсім не надасть ся на ґрунті каменевому, пісковому (здіймаєть ся курява, що попадає в машину), на ґрунті, де є горби, яри, навіть на ґрунті тільки злегка хвилястому; перешкодою для його роботи являють ся також дерева в полі, струмки, рівчакки і т. д. Для жаток треба, щоб колос стояв просто, а се далеко не завше буває. Дощі, розмякшуючи ґрунт, роблять часто неможливим пересування машин. Сі й подібні причини, що залежать від ствхійних умов, котрі лежать поза межами впливів людини, в багатьох випадках являють ся перешкодою для прикладання сільсько-господарських машин. До сього привдують ся ще невидги праці на отвертому повітрі, несталість атмосфери — роси, дощі, вохкість, котрі не тільки перешкаджають праці, але й цеують самий механізм сільсько-господарських машин.

d) Короткість періоду праці сільсько-господарських машин.

Не менше серіозною перешкодою для машинової продукції в рільництві являєть ся ще та обставина, що завдяки сезоному характерови рільництва,

кожна машина може функціонувати тільки певну частину року й надасть ся тільки до спеціальної праці даного сезону, а весь инший час вона мусить без всякої користі стояти в шопі. На се вказує й Каутський в своїй книзі „Аграрне питання“. „Більшість машин, — каже він, — уживаєть ся в ньому (в рільництві) лише протягом короткого часу на рік, тоді як в промисловости — весь рік. При инших рівних умовах, економія на робочій силі, завдяки машині, в промисловости, значить, значно більша“. В індустрії, при нормальних умовах машини можуть працювати біля 3000 годин на рік, а в сільському господарстві тільки біля 300 годин на рік, себ-то в десять разів менший час. Таким чином сільський господар, видавши певний і до того чималий капітал на купівлю машин — великий в порівнянню з одно-разовими видатками на людську або звіринну працю, — може витягати зиск з машини лише короткий час на рік, а се значно зменшує процент, що одержуєть ся на виданий капітал. Тим часом, звіринну працю можна вживати в усіх періодах сільсько-господарської праці, в усякий час, для цілого ряду ріжних праць і опріч того для транспорту, а через се видатки на купівлю вола або коня корисніші для сільського господаря, не кажучи вже про те, що худоба дає гній, а ся обставина також дуже важна для рільництва.

д) До деяких парослів сільського господарства машини майже зовсім не надають ся.

Є цілі парослі сільського господарства, де машини, принаймні тепер, майже зовсім не надають ся через природні перешкоди або специфічні умови

праці. До таких галузей відносить ся огородництво, садівництво, цвітководство й взагалі високі культури, котрі вимагають участі свідомости та волі працівника, постійної переміни маніпуляцій і пристосовання до умов природного оточення, а не автоматичного механізму, придатного лише для певних і завше однакових маніпуляцій. Чим вища культура рілнничого господарства, тим більше вона вимагає свідомої праці й тим менше надаєть ся машинова праця.

Так само не надають ся машини до такої важної галузі сільського господарства, як викохування худоби, бо прискорити, затримати або взагалі змінити фізіологічний процес зросту та еволюції звіряного організму машина, розумієть ся, не може (принаймні, при даному становищу техніки).

8. *Характеристика поодиноких сільсько-господарських машин з окрема.*

Від загального огляду умов машинової продукції в рілництві, ми переходимо тепер до розгляду поодиноких, найбільше відомих сільсько-господарських машин з'окрема.

Паровий плуг. На підставі перших, дуже щасливих проб прикладання парового плуга в Англії, на початку другої половини минулого століття, Лібкнехт та Маркс, як ми вже згадували, були переконані, що ся машина революціонізує продукцію. Проте, від часу винайдення парового плугу р. 1849, минуло вже близько 60 років, але надії сі не справили ся. Навпаки, цілий ряд спеціально технічних дослідів, що мають ся зараз по сьому питанню, на підставі численних цифр та фактів констатують, що паровий плуг може мати тільки дуже обмежене та

спеціальне прикладання в рільництві. Правда, він дуже надаєть ся до глибокої оранки на тяжких ґрунтах, але перше, „чи проведено буде гарну, глибоку борозну паровим чи звичайним плугом, значіне її буде однакове“, а по друге, глибока культура важна тільки для корінеплодів та кормових рослин, себ-то для господарств, що кохають ся переважно в скотарстві, а головною галузею рільництва являєть ся, як відомо, продукція зернових хлібів — колосових рослин, що вимагають здебільшого тільки мілкої та середної оранки. Тим часом до мілкої оранки паровий плуг зовсім не надаєть ся. Давід цитує Мах'а Eith'a, котрий в своїй статі про розвиток машинової продукції в сільському господарстві Германії, Англії та Америки робить категоричний висновок, що поки що нема навіть ніякої надії на успіх в справі винайдення маленького парового плугу для мілкої оранки. Через се паровий плуг не тільки не може витиснути звичайного, але при ньому треба ще мати завше в господарстві й звичайний плуг для мілкої оранки. В звідомленню германського сільсько-господарського товариства, яке представлено інтернаціональному рільничому конгресови, констатуєть ся, що „найбільше продукційні звичайні плуги, приладжені до глибокої оранки, можуть обробляти ґрунт не згірше від парового плуга“.

Але паровий плуг вимагає до того спеціального ґрунту та спеціальних умов. Бувши дуже корисним для тяжкого глиникуватого ґрунту Англії, він показав ся цілком непридатним для піскуватих ґрунтів і дає дуже сумнівні наслідки на ґрунтах малої та середньої ваги, якими являють ся здебільшого ґрунти континентальної Європи, Америки та

инших країв. Крім того є ще цілий ряд винятків для уживання парового плуга. Через свою вагу, він може пересувати ся тільки по гладенькій та твердій рівнині, а такі умови далеко не часто трапляють ся. Навіть величезні лятифундії Англії часто бувають замалі для парового плуга, й капіталістичні господарства мусять там спільно користати ся ним. Необхідність спеціальних умов, „рівної поверхні та не дуже вохкого та грузького ґрунту“ для роботи парового плуга, визнає навіть д. Кшивицький, що пробує доводити, ніби то рільництво вже обертаєть ся „в свого роду механічний промисел“.

Заразом паровий плуг не робить продукцію дешевшою. Користи користання з нього зменшують ся вже тим, що на нього треба видати разом 10 - 15 тисяч карбованців, а працювати він може тільки місяць — два на рік. Тим часом худоба, уживана для звичайних плугів, надаєть ся до всякої праці та до того дає гній. З обрахунків Штумпфа, Бензінга, Шуйтена, Кінса та ин. виходить, що вартість парової та упряжної оранки приблизно однакова. „В кожному разі, каже Штумпфе, немає сумніву, що зробити працю дешевшою паровий плуг не може“. Той самий автор констатує, що в Силезії, всього тільки $\frac{1}{2}\%$ всеї просторови великої власности уживає парового плуга, та й те спеціально для буряків, і що в Германії парові плуги належать звичайно до підприємців та фабрикантів машин, а не до сільських господарів. Власники парових плугів, звичайно за певну плату, віддають тимчасово свої плуги в найми для оранки. Ся остання обставина дає можливість і дрібним рільникам користати ся паровим плугом в тих нечисленних випадках,

коли уживання його дійсно потрібне для даного ґрунту. Філінг констатує, що в Німеччині парові плуги наймають або набувають цілі товариства дрібних продуцентів. Таким чином, коли в деяких випадках паровий плуг дійсно може бути кориснішим від упряжного, то користь від нього однаково приступні як для великого, так і для дрібного сільського господарства.

Рядова сіялка. Перевага цієї машини перед ручним способом лежить в тому, що вона кладе зерна на певному віддаленні одно від другого й на певній глибині. Через се, кожне окреме зерно має більше місця, більше світла та повітря, ніж при ручній сівбі. Крім того, рядова сівба полекшує полотно, підтримування ґрунту та обкопування землі навкруги рослини. Все се досить значно збільшує урожайність і робить сіялку дуже корисною для сільського господарства. Але що до економії праці рядова сіялка немає жадної переваги над примітивною ручною роботою. Так наприклад Давід категорично твердить, що „той самий сівач засіє рукою за той самий час таку саму площу, що й рядова сіялка“. Бензінг в своїй праці знаходить, що ручна сівба коштує навіть дещо менше від машинової: рядова сівба коштує біля 4 марок за гектар, а ручна сівба 0,45 марки за гектар. Проте додатні властивості цієї машини такі великі, що рядова сіялка все ж корисніша від ручної сівби. Але користями від неї дрібне рільництво може користати ще в більшій мірі, ніж від парового плугу, бо рядова сіялка може бути й дуже невеликих розмірів, від 1 метра завширшки, а вартість її не дуже велика. Навіть в Росії завод Ельворті продає рядові сіялки, почи-

наючи від 125 карб., а в Німеччині вони коштують далеко дешевше. Штумпфе в своїй праці „Здатність дрібної та середньої продукції конкурувати з великою“, каже, що „навіть селянин, що має одну корову, може мати свою рядову сїялку та інші подібні машини і що в кращих місцях Силезії він уже має їх сам або в спільному користуванні з сусїдами“. Теж констатує й Бензінг. Як бачимо, й ся машина не дає переваги капіталістичному сільському господарству.

Машина для розкидування піддобрювання. Сї машини ще настільки недосконалі, що вони не тільки не можуть витиснути ручного розкидування штучного піддобрювання, але навпаки, роблять свою працю й гірше й дорожше від ручної праці. Бензінг наводить думку проф. Штенгеля, що розкидувачі підгною не мають ніякої вартости для сільського господарства. Більша частина сільських господарів, що дали відповідь на анкету Бензінга, кажуть, що машини сї не дають якоїсь особливої користі, що вони дуже недосконалі й погано працюють. Сї машини не тільки не роблять дешевшими кошта праці, але ще збільшують їх в кілька разів. Так наприклад, ручне розкидуване піддобрювання коштує 0,63 марки на гектар, а машинове — 2,54 марки, себ-то майже в четверо дорожше. Коли ж, не дивлячи ся на се, розкидувачі піддобрювання всеж уживають ся де-не-де по великих господарствах Німеччини, се пояснюють ся тільки неможливістю знайти в той час робітників для сього.

Полотьники. Значну економію праці та вдатків дає машинове полотте, бо полотьна машина працює далеко швидше від людини. По даним Бен-

зінга полотьники дають біля 10—15% економії в видатках на полотте. Та за те якість праці машинового полотна настільки нижча від ручної, що деякі навіть знаходять неможливим їх порівнянне. „Зробити полотьником так добре роботу, як ручною сапкою, неможливо. Машина може виполоти тільки те, що росте між рядами — до тогож вона вимагає умілого поводження з собою, бо інакше можна пошкодити рослині, а там часом рукою можна полоти бурян не тільки між рядами, але й в самих рядах. Се такі дефекти машинового полотна, які навряд чи буде коли виправлено. На думку Г. Фішера, котрого цитує Давід, мехавічний полотьник „ніколи не зможе цілком замінити ручну працю... Точна праця завше буде виконувати ся сапкою“, бо несвідомий механізм, що працює цілком автоматично, часто вивирає замість трави саму рослину або те й друге разом. До сеї машини в великих господарствах теж беруть ся тільки в крайних випадках, коли немає ніякої можливости виконати роботу ручною працею.

Машина до садження картоплі поки теж має дуже сумнівну вартість для рільництва. „Не дивлячи ся на численні проби, ще не пощастило виготувати таку машину до садження картоплі, яку можна було б безумовно рекомендувати“. Нерівномірність та великий обем посівного матеріалу, велика вага кількості, що припадає на одиницю площі, й майже в десять разів перевищує вагу хлібового посіву, нарешті та обставина, що кинена в борозну картопля легко котить ся далі, — все се причини невдач з теперішніми машинами до садження картоплі.

Такі головніші машини, що беруть ту чи иншу участь в самому процесі продукції рослин. Тепер коротко розглянемо машини, що вживають ся для збирання та оброблювання вже готового матеріалу.

Жатки та сноповязки. Продукційність сих машин в порівнянні з ручною працею безперечна. Не дивлячи ся на се, через видатки на дорогий матеріал до вязання, вони на думку деяких спеціалістів, не тільки не роблять працю дешовшою, але навіть збільшують кошти збирання продукту. По даним Віста кошти жнив при помочи сноповязки доходять від 12,25 до 16,30 марок, а ручна праця коштує 12—15 марок на гектар. Сільські господарі, що відповіли на анкету Бензінга, твердять, що через дорожнечу мотуза праця сноповязок коштує дорожче від ручної. До того ж в тих випадках, коли колос лягає, машина ся зовсім непридатна. На се вказує й Гуго Вернер, котрий каже, що „хоч як бажано було б при нужді в сільсько-господарських робітниках зібрати жито сноповязками, все ж конструкція машин, на жаль, не так удосконалена, щоб можна було ними збирати збіжа без утрат. Перешкодою являють ся однаково, як довгість колосу, так і похиле положення жита в полі“. Та навіть коли б ся машина могла конкурувати з ручною працею, вона однаково через свою простоту та порівнану дешовість приступна й для дрібного господарства. Німецька статистика показує, що машина ся взагалі досить мало прикладаєть ся, але в тих випадках, де її можна з користю вжити, її використовують не тільки великі, а й дрібні, навіть „дрібніші“ господарства (напр. до 2-ох гектарів), при

чому останні або наймають машину, або набувають її на спілку, на кооперативних підставах.

Косарки та звичайні жатки значно корисніші від попередніх, бо не вимагають видатків на вязальний матеріал. По даним Бензінга сї машини дають біля 30% економії в порівнянні з ручним збиранням. Але перше, звичайні жатки виконують тільки частину праці, бо вимагають людських рук для вязання снопів, а друге вони не вигідні при нерівному ґрунті та поляганню збіжа та тонкостеблону колосі. Косарки не мають сих недочетів. Але сї дуже нескладні й дешеві машини ще більше приступні для сільського господарства, ніж сноповязки.

Парова молотарка (паровка). Ся машина безумовно ліпше працює, ніж молотарки, що порушують ся звїринною силою, й тим корисніша від ручної молотьби. Бензінг знаходить, що вона зменшує видатки на 30% й лишає в соломі замість 10—15% зерна тільки 5%. Але вона так само однаково доступна як для великого, так і для дрібного господарства. Як сезонний струмент, котрий уживаєть ся лише раз на рік, паровки або наймають в капіталістів або набувають цілими селянськими товариствами. Молотьба найманою паровкою в Росії коштує приблизно 2—3 коп. з пуду зерна, що виносить при врожаї 50—70 пудів на десятину біля 1 р. 50 коп. з десятини засїву. По даним німецької статистики на 100 господарств від 2 до 5 гектарів 37,6% уживало паровки. В Німеччині існують навіть „мандровані“ паровки, що належать до приватних осіб і обслуговують, за певну плату, по черзі дрібних селян. Як бачимо, і від сеї машини велике

господарство ніякої серйозної та рішачої переваги над дрібним не одержує.

Віялки та сортовки. Сі машини теж мають певну перевагу над ручною працею, але вони ще більше приступні для дрібного господарства, бо по своїй конструкції вони уявляють з себе швидше звичайний робочий механізм, ніж правдиву машину; коштують вони теж дуже дешево. В Росії наприклад, вони коштують всього 30—40 карб. а при найманню їх доводить ся платити за очищування зерна всього тільки по $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{2}$ коп. з пуду. Широке розповсюдження їх в дрібних господарствах не тільки багатих та культурних країн, як Німеччина, але й по наших убогих селах — факт загально-відомий.

Машини до копання картоплі та буряків. Швидкість праці сих машин, в порівнянню з ручною працею, безсумнівна, але зате якість сеї праці дуже невеличка, а се збільшує кошти праці копачів. Погані боки сих машин лежать в тому, що вони частину картоплі або буряків лишають в землі а опріч того псують їх. Тоді як людина, що бермується ся свідомою волею, силкується працювати по можливости обережно, щоб не поцувати рослини, щоб нічого не лишити в землі, від автоматичного механізму, звичайно, вже не можна сього вимагати. Бензінг гадав, що машини до викопування картоплі лишають в землі не менше 5% урожаю, а се збільшує видатки на 17,10 марок на гектар або на 41,9%, але на конкурсах подібних машин, що влаштовували ся в різні часи в Німеччині, сі втрати овочу доходять навіть до 29—40%, при чому, через ушкодження картопля швидко псувала ся та гнила. На думку Бензінга, наслідків машинової праці при ко-

панню картоплі цілком досить для того, щоб машини сеї не вживати більше в сільському господарстві. Давид наводить за Фішером факт, що „картопля, взята на продаж після генерального випробування машин до копання картоплі (влаштованого німецьким сільсько-господарським товариством 1899 р.) через кілька тижнів уся зогнила. Так само псують продукт і машини до копання буряків. Великий сільський господар може вживати сі машини лиш як „менше лихо“ в тих випадках, коли йому доводить ся вибрати між утратою половини врожаю від морозу (при відсутности робочих рук), або четверти врожаю при машинним збиранню. Найліпша й через се найдешевша праця — ручною сапкою. Для ліпших gatунків картоплі, а особляво для картоплі, що має довго лежати, можлива тільки ручна праця. Таким чином сі машини не тільки не зменшують видатків на збиранне врожаю, але навіть побільшують їх в порівнянню з ручною працею, й тільки відсутність робочих рук, тільки необхідність вибрати між більшим та меншим „лихом“ примушує великих сільських господарів уживати їх.

Дрібні сільсько-господарські машини. Цілий ряд дрібних сільсько-господарських машин, як от сіноворушилки, кінні граблі, прилади до готування корму та інші, мають такий простий устрій, що мало навіть вяжуть ся з представленням про індустріяльні машини. До того ж, усі вони такі дешеві, що цілком приступні для дрібного господаря однаково з великим. Винайдена недавно машина до доення корів поки показала ся дуже невдатною, бо вона лишає частину

молока та товщових річей, а се шкодить здоровлю худоби й являєть ся втратою продукту.

Сей короткий огляд найголовніщих сільсько-господарських машин приводить нас до такого висновку. Всі ці машини можна поділити на три категорії. Одни з них, як наприклад, машини до розкидування штучного піддобрювання, машини до копання картоплі та буряків, полольники та машина до садження картоплі, виконують свої функції не тільки гірше від ручної роботи що до якості праці, але й дорожче від неї. Уживати їх доводять ся лише в крайніх випадках, при неможливості користати ся працею найманих робітників, як менше лихо. Другі машини, як рядова сїялка, паровий плуг, жатки з сноповязками стоять вище що до якості роботи, але їх не завше й не всюди можна вживати й коштів праці вони не зменшують, а знаходять ся з сього погляду в приближно рівних умовах з ручною працею. Часто такі машини купують тільки для того, щоб мати їх про запас при недостачі робочих рук*). Треті, нарешті, як парова молотарка, віялки та сортовки, косарки, звичайні жатки й деякі дрібніщі сільсько-господарські машини, безумовно продукційніші від ручної праці, але користи від них однаково можуть мати, як велике, так і дрібне сільське господарство. Останнє відносить ся й до всіх взагалі сільсько-господарських машин. Всі сільсько-господарські машини лише в дуже слабій мірі — являють ся наслідком поступу

*) Варте уваги, каже Каутський, що навіть ті господарства, де жнива роблять ся ще ручним способом, набувають иноді жатки, але не для вживання їх, а для того, щоб мати в них оборону проти страйку“.

технічного поділу праці; вони звичайно не дають безумовної переваги для великих підприємств і прикладання їх в капіталістичних господарствах в більшості випадків не дає особливої користі для рільничого капіталізму.

9. Електричність в сільському господарстві.

Каутський, як відомо, покладає великі надії на прикладання електричної сили в рільництві, при чому користі сеї нової сили, на його думку, повинні припасти, головним чином, на велику сільсько-господарську продукцію. Такої ж думки тримається в Росії д. П. Маслов. Дійсно, здавалося б, що електрична енергія в рільництві повинна отримати широке прикладання. Її можна передавати без великої втрати в інші місця, вона легко ділиться, допускає збереження енергії, дає можливість знов таки без втрати енергії ізолювати окремі машини й навіть групи машин, допускає нарешті можливість цілому ряду господарств користати з одного джерела енергії. Електричність в рільництві може виконувати найрізноманітніші функції: давати світло, тепло, двигуну силу до машин, полегшувати зносини (телефон, електрична сигналізація), нарешті, є підстави припускати, що воно підвищує енергію зросту рослинних організмів. Останній висновок зроблено на підставі дослідів Шеферда та Форстрема в Англії, Губбека, Фіхтнера та Шпехверта в Німеччині та Селім-Лемстрома в Фінляндії, хоча розуміється, се поки що проблема, бо дослідів в цьому напрямі зроблено поки що дуже мало.

Проте, не дивлячись на всі ці прикмети електричної енергії, показується, що електричність так

само не може помітно витиснути з рільництва звичайної або людської праці, як не може бути знаряддям боротьби великого сільського господарства проти дрібного. Причиною цього знову являються перешкоди з боку природного оточення рільництва, органічний характер рільничого процесу, льокомоторність сільсько-господарських праць та непостійність що до способу, місця та часу споживання робочої сили. Насамперед показується, що при всіх своїх гарних прикметах, електрична сила все ще за дорогою для сільського господарства. Для повернення двигунової сили, що здобувається на головній стації, в двигунову енергію, що рухає дане сільсько-господарське знаряддя або навпаки для повернення двигунової енергії в двигунову силу, треба поставити між ними дуже складні й дорогі апарати — динамомашини, трансформатори, мотори, а також дріт. Всі ці машини не тільки дуже дорогі, але й дуже тендітні й вимагають великих видатків на ремонт та амортизацію.

Електричний плуг, як і паровий, уявляє з себе тяжке й дуже неперевне знаряддя, корисне тільки для глибокої оранки на тяжких ґрунтах. До того ж він не може сам пересувати ся, а се ще більше утруднює можливість користання ним і зменшує його користи. Електричний плуг фірми Сіменс і Гальске важить біля 150 пудів. Для його пересування потрібна запряжка, добрі дороги й твердий ґрунт. „Худоба потрібна також і для оранки неприступних для плуга смуг 6—8 метрів завширшки, що лишаються з боків земельного участку“. Електричний ланцюговий плуг Ціммермана трохи легший, але все ж для того, щоб його перевезти з усїма

його причандалами, потрібні три хури по 50 цент-
нерів кожна. Окрім того, коли немає постійної стан-
ції для здобування енергії, треба влаштувати в полі
тимчасову переносну станцію, а для цього треба
худобою возити воду, вугіле і т. д. Від тендітності
та складності механізму електричних машин можуть
трапити ся перериви праці саме в гарячий час. Ін-
женір Кетген, що написав спеціальну монографію
про електричний плуг, робить висновок, що треба
було б зовсім відділити електричні плуги від сіль-
ського господарства з тим, щоб за певну плату
оранку робили спеціалісти, прислані разом з плу-
гом з центральної станції, що належала б до якої
інституції або капіталістичного підприємства. При
таких умовах, звичайно, не тільки великі, але навіть
найдрібніші господарства могли б наймати елек-
тричні плуги для оранки своїх учасків і одна цен-
тральна станція могла б обслуговувати цілу округу.
Кошти праці електричний плуг не робить дешев-
шими. Г. Фішер доводить, що поки праця упряжним
та паровим плугом коштує дешевше від праці елек-
тричного плугу. „Виключаючи особливо сприяючі
випадки, — каже він, — визиск електричної енергії
поки ще не в стані зменшити видатки на продукцію“.
З усього цього видно, що електричний плуг не може
витиснути упряжного плугу і взагалі робочої худоби,
а так само і ручної праці. Заразом, коли електрич-
ність і зможе дати яку користь для рільництва, оче-
видно, що її, — з огляду на велику дільчивість
електричної енергії та можливості для цілих тисяч
господарств користати з одного джерела, — мати-
муть і дрібні господарства. „Добування електричного
току, — каже Фішер, — найдешевше робитиметь

ся в великих центральних станціях, котрими можуть користати ся дрібні власники так само добре, як і великі... Через се не можна сподівати ся в соціяльних відносинах перемін на шкреду для дрібної продукції“.

Р. 1902 на зїзді нїмецьких електротехніків д-р Гає зробив доклад про наслідки прикладання електричності в рільництві. На підставі великого числа давних сей спеціалїст приходить до висновку, що „сїльсько-господарська електричність не може давати прибутку“ і що „всі проби, що робили ся в сьому напрямі в більших розмірах, показали ся нещасливими“. Зїзд загального союзу нїмецьких сїльсько-господарських товариств, що відбув ся того ж таки р. 1902 прийшов майже до того самого висновку в сьому питанню. Навіть Кшвицький мусїв визнати, що поки всі докази на користь прикладання електричності в сїльському господарстві являють ся тільки „Zukunfts-Musik“ — „музикою будущини“.

10. Машини в сїльсько-господарському транспорті.

Що до транспорту піддобрювання, зваряддїв, насїння та ріжних продуктів сїльсько-господарської продукції, — мехавічний двигун теж не може конкурувати з звіринною працею. Парові та електричні польові залїзниці можуть бігти тільки по рельсах, а при льокомоторности та непостійности сїльсько-господарських праць завше доводило ся б мїняти колїю й переносити її в инші місця. Коли зараз треба, наприклад, прокладати колїю для перевозки піддобрювання, то через кілька день доведеть ся

зв'язати її для того, щоб розкидати піддобрювання й з'орати поле: потім треба було б прокласти колію для перевозки врожаю і т. д. Окрім того при великих розмірах поля потрібна густа сітка рельсів, бо инакше підвозити до дороги та відвозити від неї продукти та матеріали все одно доведеться на худобі. Часто привднують ся для механічного транспорту ще й перешкоди з боку природи (грузький ґрунт, похили, горби, яри і т. д.). З другого боку, через непостійність праці польові залізниці потрібні тільки певну частину року, а потім рельси непродукційно лежать і псують ся. А тим часом, сама природа найліпше пристосувала звіринний двигун, як двигун органічний, до сільсько-господарського транспорту. Марке уважає хибою коня, як двигунової сили в промисловості, те, що „він має свою власну голову“, але саме ся „хиба“ в сільському господарстві робить ся дуже цінною. „Звіринний двигун, — каже Давід, — по своїй природі рухливий, а саме саморухливий. Рух на чистому повітрі являєть ся для нього життєвою потребою. Через се він цілком природно відповідає локотормному характерови сільсько-господарської праці в широкому полі... Худоба пересуває вільно свої ноги в повітрі. Їй непотрібна через се абсолютно рівна дорога, а тільки окремі міцні точки підпори, упіраючи ся в котрі вона зможе тягти далеко більшу вагу, ніж мотор на колесах, що має таку саму силу. І так йде вона, тягнучи за собою плуг по м'якому ґрунту ріллі, або тягне навантажений віз по нерівній дорозі, через сучки та каміння, з гори на гору і коли треба крізь гущавину та струмки. Сього не подолає його залізний конкурент. Сей останній нічого не може зробити,

коли не почуває під собою колії або принаймні міцної рівної дороги... „Коняка має свою власну голову“ — і се звичайно шкідливий додаток усюди там, де, як при праці біля коловороту на фабриці, від неї вимагається тільки чисто автоматична праця її м'язів. Але завдяки її власній голові, коняку можна також навчити. Вона почасти може взяти на себе кермування працею. Навіть коли візник не помічає, коняка силкується не наїхати на камінне, стовпи або дерева! Сю здібність, якої жадним способом неможна прищепити до механічного мотору, худоба має через те, що в неї самої мабуть є неясна думка про існування „власної голови“, котрою вона ризикує в таких випадках. Завдяки сій психологічній властивості та щасливій конструкції звіринного двигунового організму, можна легко кермувати нею, навіть при дуже швидкому рухові моментально міняти напрям, разом зупинити ся або швидко знову бігти. Треба згадати тільки ловецького коня, що упевнено мчить крізь корчі та ліси серед тисячі небезпек, і механічний автомобіль в лісі або в степу“.

Коли до цього ми додамо ріжносторонню придатність звіринного двигуна в сільському господарстві, можливість постійно ним користати ся, коли ми пригадаємо, що худоба через приплід не тільки збільшує живий робочий інвентар, але й заміняє постійно старе покоління робочої худоби новим — молодим, що деяка робоча худоба дає ще поживні продукти, як молоко, м'ясо, коли пригадаємо, нарешті, що худоба дає такий цінний для рільництва продукт, як піддобрювання, — ми зрозуміємо, що як взарядде транспорту машина не може витиснути з рільництва звіринного двигуна.

Усе се показує, що механічний двигун в сільському господарстві, а також пара та електричність, завдяки виключним умовам рільничого господарства, не можуть витіснити звіринної та людської праці, що в конкуренції між машиною та живою працею в рільництві шанси тої й другої в багатьох випадках рівні, і що по самій конструкції своїй рільничі машини цілком відрізняють ся від індустриальних машин. Рільничі машини являють ся здебільшого невеликими машинами з дуже примітивним механізмом. „Яка ріжниця, — каже проф. Косинський, — від могутніх машин в оброблюючій промисловості з їх величезними паровими двигунами, котрі з кольосальною швидкістю та силою приводять в рух численні робочі машини, що виробляють гори продуктів. Вони гордо стоять нерухом, на одному місці; залізниця та пароплави підвозять до них сврі та додаткові матеріали й розвозять по широкому ринку витворені ними продукти. А сільсько-господарські машини — се слабенькі машини, що повзуть по землі; вони пробують замінити собою працюючу людину, але роблять се погано. Тим часом, як парова машина оброблюючої промисловості... владно виймає струмент з неточної слабої руки людини в свої міцні руки з заліза, стали та чавуну, що працюють з математичною точністю, — тоді саме сільський господар мусить, щоб замінити недостачу найманої праці, звертати ся до машин, що працюють гірше й навіть дорожче від ручного робітника“. Соціальною підставою для прикладання машин в індустрії являєть ся поділ праці та технічне поліпшення продукції, а в рільництві такою підставою являєть ся недостача робочих рук,

що примушує кращу ручну працю замінити гіршою машиноюю працею. Праця рільничих машин не збільшує також і продукційности праці. „Немає сумніву, — каже Бензінг, — що сільсько-господарські машини не можуть так безмежно збільшувати видатність праці, як індустриальні машини, що залежить від самого процесу рільництва, котре має певні межі видатности, поза котрими її ніяк не можна збільшити“. Через се велика продукція в рільництві не має такої переваги над дрібною, яку велика продукція має в індустрії. Більше того, великі сільсько-господарські підприємства часто знаходять, що їм корисніше уживати живу працю, ніж машини. „В дійсности, поняття великого сільсько-господарського підприємства і машинової продукції так само мало сходять ся, як: поняття дрібного підприємства і продукції без уживання машин“. (Чупров — „Мелкое землѣд. и его основн. нужды“). А коли велика сільсько-господарська продукція мусить звертати ся до найманої людської праці, то в багатьох випадках утворюють ся навіть ситуація, яка більше сприяє дрібному рільництву, що вживає особисту працю, котра, розуміють ся, далеко видатніша від найманої праці, бо людина, що працює на себе, працює ліпше й щиріше від найманого робітника, що працює на хазяїна. Коли ж деякі рільничі машини мають яку перевагу над ручною працею при даних умовах, то в сих небагатьох випадках вони являють ся однаково приступними як для великого, так і для дрібного рільництва.

До того ж велике рільництво в більшості випадків не має переваги над дрібним і що до якості продуктів. В індустрії виробу великої продукції по-

части зовсім неприступні для дрібної — ні великих машин, ні льокомотиви неможна зробити в дрібній майстерні, — почасти перевищують виробу дрібної продукції що до якості — домашнє полотно або селянське суєно не можна й порівнювати з фабричними виробами. В рільництві продукти дрібного господарства що до якості можуть бути не тільки не нижчі, але навіть вищі від продуктів великого. Селянин може мати те саме насіннє, що й великий земельний власник, і одержаний продукт може бути в них цілком однаковий. Звичайно, і в сільському господарстві продукти можуть різнити ся що до якості, але тут „сі ріжниці не залежать від розмірів господарства: з найбільшої ферми можна отримати паскудне молоко або масло, а звичайна баба на базарі продасть вам іноді гарні продукти. По суті в сільському господарстві від великої форми продукції не залежить вища якість продуктів, яку ми бачимо в індустрії“ (Чупров).

11. Штучні піддобрювання.

Завдяки новішим досліддам та винайденням в області рільничої хемії та фізіології рослин, для сучасного рільництва набрали величезного значіння штучні піддобрювання. Перше для відновлення елементів, виданих ґрунтом на утвореннє рослин, уживали ся тільки органічні піддобрювання, які в господарстві давала головно худоба. Лібіх перший довів, що піддобрюваннє, що складаєть ся виключно з гною, не може повернути ґрунтові в сїх виданих ним на утвореннє рослини елементів і що для сього треба вживати штучні піддобрювання — азотичні, фосфорноквасні та калійні, котрі можуть повернути

грунтові видані ним мінеральні елементи. Після Лубіха над сям питанням працювали видатні дослідники, Віль та Гранда в Франції, Солярі в Італії, Гельрїгель в Німеччині й багато інших, котрі зробили блискучі винайдення в науці про піддобрювання, довівши, що штучними піддобрюваннями можна дуже збільшити родючість ґрунту. Численні дослідні з найріжноманїтнішими ґрунтами показали, що штучними піддобрюваннями можна вдвоє й навіть утрос збільшити врожайність, в порівнянню з нормальними врожаями при самому тільки угнобнню, хоч, як ми бачили, закон про опадаючу прибутковість нових видатків капіталу та праці в рільництві лишаєть ся в повній силі і при вживанню в господарстві штучних піддобрювань. Розумієть ся, таке збільшення продукційности проти звичайного дуже далеке від велитенського зросту її в індустрії, де машини збільшують продукційність в десятки й сотки разів, але все ж воно має величезне значінне для рільництва. На думку спеціалїстів агрономів, новіші успіхи в науці про піддобрювання мають далеко більше значінне для рільничої продукції, ніж найліпші рільничі машини, пара та електричність. Уживанне штучних піддобрювань вважаєть ся тепер необхідним для раціонального рільничого господарства.

Але й прикладанне штучних піддобрювань не дає особливої переваги для великого рільництва, бо піддобрювання сі дешеві й цілком приступні для дрібного господарства, Томасів шляк коштує в Росії 35—45 коп. пуд, а каїніт 40—50 коп. пуд; в Німеччині томасів шляк коштує не дорожче, як 20 к. пуд, а каїніт 30 к. пуд. Суперфосфат коштує в Ро-

сії 70—90 коп. пуд. На чорноземі в нас йде від 12 до 30 пудів томасового шляку на десятину, що повинно коштувати від 5—12 карб. на десятину. Загалом беручи, піддобрювання десятини землі найліпшими штучними піддобрюваннями коштує в Росії від 5 р. до 20 приблизно. В Німеччині се коштує ще дешевше, бо там в $1\frac{1}{2}$ —2 рази дешевші штучні піддобрювання. Особливо широко уживають ся штучні піддобрювання в дрібних господарствах Німеччини завдяки рільничим коопераціям та товариствам, котрі набувають сі піддобрювання великими масами й продають своїм членам. Коли р. 1898 сіндікат томасівки хотів збільшити ціну, всі німецькі рільничі спілки з'єднали ся й примусили сіндікати зменшити ціну.

Успіхи в справі вживання штучних піддобрювань дуже добре відбили ся на дрібному рільництві, бо перед тим раціональне рільництво вимагало дорогих меліорацій та чималого скотарства, що було приступне головним чином для великого рільництва, а тепер і дрібний рільник має можливість за кілька десятків карбованців поліпшити свій ґрунт найкращими штучними піддобрюваннями й одержати добрий урожай. Численні факти показують, що навіть по наших зубожілих та некультурних селах останніми часами починає все більше й більше ширити ся уживання штучних піддобрювань. (Про се докладно див. в Чупрова). Таким чином і з сього погляду велике рільництво не має переваги над дрібним.

РОЗДІЛ III.

Економічна аналіза великого капіталістичного
рільництва.

Усяка капіталістична продукція являєть ся насамперед, як загальне правило, продукцією товаро-вою, себ-то вона витворює продукти не для власного споживання, а для продажу на ринку, а по друге, вона немінуче мусить користати ся найманою працею. Знаряддя продукції при сьому відлучені від безпосерднього продуцента; власником знаряддів праці являєть ся капіталіст, що використовує найману працю робітників, вимушених через брак в них власних знаряддів праці продавати йому свою працю. Привилейоване становище капіталіста-роботодавця, як власника капіталу — знаряддів праці, дає йому можливість ставити свої умови робітникам, при чому його мета — мати як найбільший зиск від свого підприємства. Купуючи в робітника його працю, капіталіст дбає, щоб заробітна плата не перевищувала вартости продуктів, потрібних для підтримування робочої сили робітника. Але через те, що вартість продукту, витвореного робітником в процесі продукції протягом певного часу, перевищує вартість продуктів, потрібних для існування робітника протягом того самого часу, то лишок сей в вигляді додаткової вартости й іде цілком на користь капіталістови.

Саме таким розглядає Марке капіталістичне рільництво: воно витворює продукти для ринку й визискує найману працю. Між капіталістичною оброблюючою промисловістю та капіталістичним рільництвом існує тільки та різниця, що перше витво-

рює прядиво та машини, а друге хлібові продукти. При цьому припускаєть ся, що капіталізм вже охопив усі парослі сільсько-господарської продукції й що рівень середнього зиску тут більше менше тривкий. Головним стимулом, основною двигуною пружиною капіталістичною рільництва, як і капіталістичної індустрії, являєть ся, таким чином, намагання капіталіста одержати яко мога більше зиску в вигляді додаткової вартости. Використання свого капіталу з найбільшою користю, отримання можливо більшого проценту на вкладений в підприємство капітал — ось головна мета капіталіста. Ніяких інших мотивів в його господарській діяльності теоретична економія не припускає.

Повстає питання: на скільки ж корисне з цього погляду капіталістичне рільництво? Чи дає підприємницький капітал в рільництві такий самий зиск, як в індустрії? Чи однакові умови ціркуляції капіталу в рільництві та оброблюючій промисловости? Чи існують в рільничій продукції ті умови, що дають можливість капіталістови впливати на підвищення рівеня додаткової вартости та зиску, як в індустрії? Ми матимемо повну відповідь на ці питання, коли в додаток до вище зробленої технічної аналізи зробимо економічну аналізу сільсько-господарської продукції.

1. Характер умов, що витворюють додаткову вартість в капіталістичному рільничому підприємстві.

В капіталістичних підприємствах оброблюючої промисловости збільшення рівеня додаткової вартости досягаєть ся: збільшенням інтенсивности продукції,

що в свою чергу можна досягнути 1) поліпшенням технічного поділу праці; 2) кооперацією машин; 3) встановленню плати від штуки, що примушує робітників більш напружено прикладати свою працю, потім збільшенням робочого часу продукції; збільшенням робочих періодів продукції; прискоренням оборотів капіталу; зменшенням заробітної плати; збільшенням робочого дня. На скільки ж кожна з цих умов може сприяти збільшенню рівня додаткової вартості в капіталістичному рільництві?

а) Збільшення інтенсивності продукції.

1) Технічний поділ праці, як ми вже бачили, спеціалізує працю й „стулює шпари“ між різними частинами праці, завдяки чому збільшується видатність продукції та додаткова вартість підприємця. Коли, наприклад, при відсутності поділу праці в продукції робітник, виробляючи 10 аршинів продукту за день, одержував за се 1 карб., а вартість його праці виносила 1 карб. 20 коп., то додаткова вартість капіталіста складала 20% й виносила $\frac{2}{10}$ карб. або 2 коп. на аршин. Технічний поділ праці дає можливість за той самий час виробити більшу кількість продукту; при поділі праці робітник за той самий час виробить, наприклад, 15 аршинів продукту, а позаяк на кожному аршині капіталіст має ще дві коп. додаткової вартості, то кількість додаткової вартості збільшиться ще на 10% й буде вже виносити $\frac{3}{10}$ карбованця на день. Але виключні умови рільництва роблять тут майже неможливим прикладання поділу праці. „В рільництві поділу праці не було й немає; тут навіть звичайне співробітництво рідко грає яку небудь

ролю". А коли се так, то очевидно, що капіталістичне рільництво не може підвищувати рівня додаткової вартості прикладанням технічного поділу праці в продукції.

2) Кооперація машин і взагалі прикладання машинової продукції; як ми показували вище, стрічає в рільництві багато перешкод, часто зовсім непереможних. Більшість сільсько-господарських машин не дає економії праці, не збільшує інтенсивності продукції, не впливає на зріст продукційності. Коли деякі з цих машин, що прикладають ся головним чином в другій стадії рільничого процесу, себ-то при збиранню врожаю, й можуть трохи збільшити продукційність праці, як наприклад косарки та жатки, проте все ж збільшити самий урожай, збільшити продукційність землі, вони, звичайно, не можуть. Ми бачили, що в багатьох випадках великі рільничі господарства удавали ся до машинової праці лише як до меншого лиха, в тих випадках, коли не можна здобути робітників і може загинути через се врожай. Та опріч сього, економічна некорисність рільничих машин лежить ще в тому, що вони вимагають відносно більших одноразових видатків, а тим часом, через умови рільничого процесу, вони можуть функціонувати тільки коротку частину року. Коли б рільничі машини навіть мали ті добрі боки, які мають індустріальні машини, — чого в дійсности, як ми знаємо, немає, — навіть в такому разі коротке функціонування робило б їх прикладання менше корисним, ніж прикладання індустріальних машин. Каутський робить такий обрахунок. Коли кожна з двох машин заступає в день десять робочих сил, але одна з них працює тільки десять днів,

а друга 300, тоді щорічне заощадження праці буде складати в одній 100 робочих днів, а в другій 3000. Коли кожна з них служить тільки протягом п'яти років, то вся економія в праці від рілничої машини дійде 500 робочих днів, а від промислової машини 15.000 днів. Але се значить, що, коли вартість кожної машини виносить 1000 робочих днів, запровадження промислової машини буде складати економію в 14.000 робочих днів, а запроваджене рілничої машини навпаки дає видаток в 500 робочих днів. (Каутський — Аграрне питання).

Та се ще не все. Каутський, як бачимо, припускає, що знос рілничих та промислових машин однаковий. Але в дійсності рілничі машини далеко швидше зносять ся, ніж промислові машини, бо першим доводять ся працювати на лоні природи, підпадаючи різним атмосферичним впливам та инше, тоді як другі нерухомо стоять в зачинених поміщеннях. Промислова машина звичайно може служити біля 20 років пересічно, а рілничі служать 4—5 літ і найбільше 10 літ. Беручи навіть сей максимум служби рілничої машини, ми бачимо, що індустриальна машина може служити двічі більший час, ніж рілнича, а через се, тримаюча ся обрахунку Каутського, ми мусимо зменшити в двое економію в праці від рілничої машини. Обставина ся робить дорожчою вартість продукту й ставить капіталістичного підприємця, що вживає рілничу машину, в менше корисне становище не тільки в порівнанню з становищем капіталістичного підприємця в індустрії, але й в порівнанню з дрібним земельним власником, що уживає ручну працю. Адже в склад вартости продукту, як один із складників, входить

і виплачування основного капіталу, вкладеного в машини, й чим швидше буде зноситися сей капітал, тим більший % сеї виплати буде входити у вартість кожної одиниці продукту, тим більше буде коштувати продукт і тим некорисніше буде становище власника сього продукту на ринку, в порівнянні з підприємцем, що не вживав машин, коли звичайно продукційність машинової праці не буде вища від ручної. А в рільництві в більшості випадків, як ми бачили, справа стоїть саме так.

Нарешті, корисність машинової продукції для капіталістичного господарства зменшується й від того, що ліпші з сих машин однаково приступні як для великого, так і для дрібного рільництва. Машина для капіталіста важна не тільки через те, що вона зберігає працю, але й через те, що вона приступна тільки для нього, як власника великого капіталу, що дрібний продуцент не має спромоги набути її. Се витворює для нього корисне монопольне становище, використовуючи котре, він має можливість виробляти продукти дешевше й сим побивати на ринку дрібних виробників, що працюють гіршими й менше продукційними знаряддями праці. Але ми вже бачили, що завдяки можливості наймати рільничі машини в капіталістів-підприємців, до котрих вони належать, а також завдяки кооперативному користанню сими машинами та відносній їх дешевості, вони приступні як для великого, так і для дрібного господарства. При таких умовах, коли деякі рільничі машини й можуть до певної міри збільшувати продукційність, головним чином в другій стадії рільничої продукції — при збиранню та обробленню врожаю, ся обставина, зменшуючи кіль-

кість суспільно-необхідної на виріб продукту праці, здатна тільки взагалі зробити дешевшою ціну продукту на ринку, але не збільшує зиск капіталістичного рільництва. Ми бачимо таким чином, що й машинава продукція в рільництві не сприяє підвищенню рівня додаткової вартості.

3) Плата від штуки теж являєть ся, в певних випадках, одною з умов, що сприяють зростові додаткової вартості в оброблюючій промисловості. Одержуючи заробітну плату за кожную одиницю продукту окремо, робітник заінтересований, щоб кількість одиниць продукту була можливо більша, й через се збільшує напруженість своєї праці. Коли при поденній платі, виробляючи 10 аршинів продукту, ткач одержує за се 1 карб. на день, при чому капіталіст мав на кожному аршині 3 к. додаткової вартості, або 30 коп. на день, то при платі від штуки, одержуючи так само 10 коп. за аршин, ткач буде силкувати ся виробляти значно більше продукту на день, наприклад 12 або 15 аршинів. При сьому збільшить ся не тільки сума щоденної заробітної плати робітника, котрий буде одержувати вже не 1 карб. а 1 карб. 20—1 карб. 50 коп. в день, себ-то на 20—50% більше, але збільшить ся й сума додаткової вартості капіталіста до 36—45 коп. в день. Позаяк капіталіст має повну можливість завше контролювати якість праці, тим більше, що часто сама машина являєть ся контролюючим апаратом, то він може бути гарантований, що збільшення кількості продукту при праці від штуки не відібать ся погано на якості продукту й не зменшить через се його вартості. Ми звичайно не розглядаємо тут питання про плату від штуки взагалі й про

те, чи корисно се для інтересів робітника в широкому розумінню сього понятя.

Зовсім не те ми бачимо в сільському господарстві. Тут контролю якості праці в момент її закінчення або зовсім неможлива — особливо в процесі безпосередньої продукції рослин при піддобрюванні, сівбі, при полоттю та поливанню рослин, почасти навіть і при оранню та підпушуванню, або можлива тільки в дуже незначній мірі. „В деяких галузях сільськогосподарських занять догляд майже неможливий, бо праця не лишає помітних слідів, по котрим можна було б відрізнити, чи зроблено її старанно, чи ні“ (Чупров). А тим часом, саме якість праці в рільництві має величезне значіння. При праці від штуки найманий робітник дбає звичайно тільки про те, щоб можливо більше зробити й більше одержати за працю, а яка якість сеї праці, роботодавцеві довідати ся дуже тяжко, бо тільки згодом, через кілька тижднів або місяців урожай покаже, як се зроблено. Аугатен наводить наприклад такі факти. При розсаджуванню або прорізуванню буряків робітники від штуки лишають в кожному куці від 6 до 12 рослин, а дрібний рільник, що працює на себе, найбільше 3—4, й до того робітники від штуки ледве доглядають за тим, щоб на місці лишилася ліпша рослина. При обробленню хлібових пород робітники від штуки, копаючи землю, часто оголюють коріне, від чого під час спеки рослина гине. Опріч того вони часто топчуть рослини. При перекопуванню такий робітник більше драпає, ніж копає, при збиранню буряків він лишає багато половинок в землі і т. д. і т. д. (Наведено у Давіда). Таким чином капіталістичне рільництво при праці від штуки може швидше мати

шкоду, ніж збільшенне додаткової вартости, й через се капіталістичні підприємці в сільському господарстві відносно рідко звертають ся до неї.

З сього ми бачимо, що ні поділ праці, ні машинова продукція, ні плата від штуки в сільському господарстві не можуть сприяти такому ж підвищенню рівеня додаткової вартости капіталістичних підприємств, як се має місце в фабрично-заводській промисловости.

б) Робочий час продукції.

Рівень додаткової вартости теж залежить від відношення між робочим часом та часом продукції. Під часом продукції розуміється весь продукційний період, протягом котрого капітал лежить в підприємстві, а під робочим часом весь час, протягом котрого може бути використаний в даній продукції жива робоча праця. Позаяк додаткова вартість утворюється тільки через прикладання до капіталу живої найманої праці, то очевидно, для капіталіста користніше, щоб робочий час в продукційному періоді складав можливо більшу частину. Коли наприклад час продукції виносить один рік, а робочий час тільки шість місяців на рік, то при рівних інших умовах додаткова вартість мусить бути вдвоє менша, ніж тоді, коли користанне робочою працею, з котрої витягається додатковий продукт, було б можливе протягом усіх дванадцятих місяців на рік. Коли праця може відбуватися в день і вночі, кількість робочого часу в продукції ще збільшиться, а разом, при рівних інших умовах, підвищиться й рівень додаткової вартости.

Рільничий капітал і з цього погляду знаходить ся в поганому становищу в порівнянні з промисловим капіталом. На се вказував ще Маркс: „Ріжниця між часом продукції та робочим часом, каже він, проявляєть ся з особливою очевидністю в сільському господарстві. В нашому поміркованому кліматі земля родить хліб раз на рік. Скороченне та удовженне періоду продукції (для озимого збіжа пересічно 9 місяців) з свого боку залежить від доброї погоди даного року... Через се в сільському господарстві чим гірший клімат, тим більше з удовженням періоду продукції скорочуєть ся робочий період, значить, разом з тим в менший протяг часу доводить ся видавати більше праці та капіталу“. (Маркс, Капітал, I). Маркс ілюструє се прикладом Росії, де в деяких північних місцевостях польові праці можливі тільки протягом 130—150 днів на рік. В рільництві, як бачимо, сама природа ставить перешкоди та межі удовженню робочого часу в продукції. В поміркованому кліматі хлібові рослини можуть рости приблизно протягом 200 днів. В суворішому кліматі Сибіру та північної Європи сей період ще менший. Так напр. в Петербурзі число днів з середньою температурою вище 6°, коли можуть ще рости хлібові рослини, вносить тільки 155, в Вятці 150, а в Архангельську навіть тільки 125 днів на рік. Число днів з середньою температурою вище 0°, коли можливі польові роботи, в Петербурзі приблизно вносить 215, в Вятці 200, а в Архангельську 185 днів. Відносно Німеччини Маркс наводить думку Кірхгофа, що там число робочих днів в сільсько-господарському році вносить приблизно 170—215. Сільсько-господарські польові роботи можуть відбувати ся тільки

весною, влітку, а по часті в осени, при чому, як ми бачили вище, між ріжними операціями істнують більше або менше значні протяги часу. Опріч того, в сільському господарстві робочий час скорочується ще й від того, що більшість праць і особливо польові праці можливі тільки в день, а не в ночі, як се має місце в індустрії; потім ріжні атмосферичні впливи, як наприклад, дощі, спека та инше, теж скорочують робочий час в сільсько-господарських підприємствах.

Все се відбивається погано не тільки на перемінному, по термінольогії Маркса, капіталі, з котрого видається заробітна плата, але й на постійному капіталі, вкладеному в рільництво. „Звичайно, при ріжниці між робочим часом та часом продукції перепиняється постійно — на більше чи менше довгий термін, час споживання виданого основного капіталу, наприклад в рільництві робочої худоби, рільничих знаряддів, машин... Що ж до мертвого інвентаря, невживанне теж провадить до того, що він до певної міри губить свою вартість. Значить, взагалі продукт дорожчає від того, що передаване вартости продукції вираховується не тим часом, поки вживається основний капітал, але тим, протягом котрого він губить свою вартість“. (Маркс. Капітал, II). При недіяльності знаряддя продукції не втягають в себе праці, а „не забираючи праці, вони тим самим не забирають додаткової вартости... Звідси, намаганне капіталістичної продукції по можливості зменшити ріжницю між часом продукції та робочим часом“. Але в рільництві се намаганне стрічається з непереможними перешкодами з боку природного оточення, що не дає можливості збільшити

робочий час в продукції й підвищити таким чином рівень додаткової вартості.

с) Робочий період продукції.

Далі на рівень додаткової вартості впливає також довжина робочого періоду продукції. В протинність робочому часу продукції, що визначає загальну кількість всього робочого часу, протягом котрого можна прикладати живу працю в даній продукції, Маркс називає робочим періодом продукції „число звязаних між собою робочих днів, потрібних в даній галузі підприємства для витворення продукції“ (Капітал II). Зрозуміло, що в одній продукції, як наприклад, на бавовняній фабриці, продукти можна ділити, й через те певну кількість їх можна виготовити протягом, скажемо, тиждня; потім праця починає ся знову, а приготований продукт іде на ринок. В другій продукції, на заводі, що виробляє машини, на будову льокомотиви потрібні 3 місяці й тільки потім вона йде на ринок як товар. Протяглість щоденного процесу праці — кількість робочих сил в тій і другій продукції може бути однакова, але позаяк робочі періоди їх неоднакові, то в першому випадку капітал зможе зробити більше оборотів, ніж в другому, бо „протяглість послідовних процесів праці в бавовняній продукції менша, ніж в машиннобудівельній. При всіх інших однакових умовах в розпорядженю одної мусить бути в 12 разів більше оборотового капіталу, ніж у другій... Яка-б ні була величина виданого капіталу, в одному випадку мине тиждень, а в другому — 12 тижнів, перже ніж його можна буде знову пустити

в рух, вклавши його в те саме підприємство або почавши яке инше". (Ibid.) Від протягlosti робочого періоду, потрібного для витворення продукту, залежить і кількість постійних додаткових видатків оборотовогока піталу, потрібного в продукції (робоча плата, сировий та допомогвий матеріял і т. ин.) при чому жадної частини сього оборотного капіталу не можна реалізувати, поки не буде готовий весь продукт.

Капіталісти через се заінтересовані, щоб скоротити робочі періоди продукції й тим самим прискорити витвір продукту, збільшити число робочих періодів на рік і зробити частішою циркуляцію капіталу. Все се зрештою веде до одної мети: продукція втягає більше живої праці, а через се збільшується й рівень додаткової вартости. Для скорочення робочих періодів в тих продукціях, де не можна ділити продукт і де треба багато робочих сил та часу на витвір його, капіталісти ставлять звичайно більше машин, уживають всіх технічних поліпшень в продукції, наймають більше робітників, себ-то осягають в більшій або меншій мірі сього скорочення через збільшенне основного та оборотового капіталу.

В рільництві існує (в поміркованому поясї) тільки один робочий період; продукт сільського господарства являється тільки раз на рік. „В сільському господарстві, каже Маркс, еднається й значна протяглість робочого періоду, й більша різниця між робочим часом та часом продукції". (Kap. II). Тут ні машинава продукція, ні збільшенне кількості робочої сили в господарстві не можуть прискорити фізіологічного процесу зросту та розвитку рослин-

них та звіривних організмів, через се в рільництві істнують всі некористи від протяглости робочого періоду продукції, й підвищення рівеня додаткової вартости через збільшення числа сих періодів неможливе.

d) Оборот капіталу.

Вище ми бачили, що чим довший робочий період в даній продукції, тим тихше відбуваєть ся ціркуляція капіталу в підприємстві. „Проте, час обороту капіталу рівний сумі часу його продукції та часу його обертання. Через се само по собі зрозуміло, що ріжна протяглість часу обертання міняє час обороту, а значить і протяглість періоду обороту“. (Ibid.) Повний цікль обертання капіталу має в собі й час, потрібний для продажу вже готового продукту на ринку. Звичайно, чим більше часу треба для продажу продукту, тим довший буде цікль обертання капіталу, тим більше часу виданий на витвір продукту капітал не можна реалізувати й пустити в новий оборот для втягання нової живої праці, що дає додаткову вартість. Протяглість продажу продукту залежить від умов транспорту, близькости ринку, та від інших обставин, але сільське господарство має на сьому шляху ще особливі, виключно йому властиві, перешкоди, що утруднюють швидкість продажу продукту, й перешкоди сї особливо відбивають ся на капіталістичному рільництві. В рільництві весь продукт майже одвочасно дозріває в усій країні й разом заповнює ринок, тим часом як в індустрії продукт частками викидаєть ся на ринок цілий рік і через се, при нормальних обставинах, не пересичує ринку.

Заповнення ринку в осени різними продуктами тягне за собою зменшення їх ціни, а через се, щоб продати їх дорожче, треба почекати певний час, поки зимою або весною ціни знову підуть у гору. Але се збільшує час обертання капіталу й вимагає ще особливих видатків на переховання продукту.

Для капіталістичного рільництва існує ще й друга перешкода на сій дорозі в численній класі дрібних некапіталістичних продуцентів, котрих воно не може витиснути, бо воно не має над дрібною сільсько-господарською продукцією тієї переваги, яку має індустрія над дрібним ремеслом. Коли велике рільництво визначається капітало-інтензивністю, дрібне стоїть вище від нього працеінтензивністю, й останнє, при рівності інших умов — коли не існує якихось штучних засобів для підтримування великого рільництва — може бути навіть продукційнішим від великого. Дрібний некапіталістичний продуцент в сільському господарстві не вживає найманої праці, головною метою його господарської праці являється задоволення виробами своєї продукції своїх власних потреб, і тільки те, що лишається після задоволення власних потреб своїх, дрібний некапіталістичний продуцент продає на ринку, щоб на одержані за сї продукти гроші мати можливість задовольнити всі свої інші потреби. Нижче нам доведеться докладніше говорити про споживчий (консумційний) характер дрібного рільництва, а тут нам важно тільки зазначити, що дрібний некапіталістичний рільник може через се (звичайно, в зв'язку з усіма іншими умовами, на які ми вказуємо) дешевше продавати свій продукт на ринку, ніж капіталістичний підприємець.

Се залежить, по перше, від того, що одержування середньої норми зиску зовсім не являєть ся необхідною умовою для існування дрібного капіталістичного господарства, а по друге, від того, що некапіталістичний продуцент не видає капіталу на заробітну плату, бо він сам робить всі праці в своєму господарстві, а капіталістичний підприємець мусить замістити себе наймати робітника. До тогож „вартість робочої сили, хоч би реальний заробіток селянина цілком відповідав заробіткові робітника, теж не являєть ся в селянському господарстві видатком капіталу, котрий мусить оплатити ся з зиском“. (Булгаков. Капит. и землѣд., I). Сю обставину зауважив ще Маркс, кажучи, що для дрібного селянина-власника „зовсім не треба, щоб ринкова ціна підняла ся до вартости або ціни витвору його продукту“ (Капітал, III).

Через се, коли в осени звичайно виходить на ринок селянське збіже, капіталістичним підприємцям доводиться деякий час притримати свій продукт доти, доки з ринку зникне їхній дешевший конкурент, що, розумієть ся, затримує реалізацію та обертання капіталу в підприємстві. Але, повторяємо, і сама по собі та обставина, що в рілльництві можливі тільки один оборот на рік, теж мусить зменшувати рівень додаткової вартости.

е) З меншенне заробітної плати.

Зменшення заробітної плати являєть ся теж одною з умов, котрою можна підвищити рівень додаткової вартости. Вартість продукту складаєть ся: з вартости сирового матеріялу, виплати основного капіталу — зносу машин та інших знаряддів

праці, з заробітної плати, що наближаєть ся до суми, потрібної на відновлення виданих в продукції сил робітника, та додаткової вартости. Звичайно, чим менше капіталіст заплатить робітникови за його працю, тим більша буде додаткова вартість і навпаки. Потреби робітника все зростають і вимагають все більшої заробітної плати, але капіталіст, для которого важна тільки одна мета — одержання можливо більшої кількості додаткової вартости, — готовий, до певної міри, числити ся тільки з потребою відновлення робочих сил робітника, ігноруючи всі інші потреби.

Капіталістичне рільництво звичайно й дбає, щоб надолжити всі некористи свого становища на зменшенню заробітної плати, котра в сільському господарстві звичайно дуже низька. Та всеж і тут є певний коректив, що обмежує великих рільничих підприємців і ставить їх часто навіть в гірше становище в порівнянні з капіталістами оброблюючої промисловости. В своєму змаганню до зменшення заробітної плати капіталістичне рільництво стрічає дві перешкоди: 1) одлив робітників в індустрію, де праця постійна, техніка вища, інтензивність продукції більша, а через се, зиск та заробітна плата вищі, що, звичайно, зменшує постачання праці в рільництві й 2) існування в рільництві особливих критичних моментів, коли продукція вимагає негайної праці, що дає можливість вже робітникам з свого боку ставити свої умови капіталістови. Таким „критичним моментом“ являють ся такі періоди рільництва, коли треба негайно зібрати врожай, скосяти та звести сіно і т. д. В таких випадках, „щоб уратувати весь продукт попередньої праці, рільник му-

сять видати працю, щоб там ні було, забуваючи тоді про економію. В Саксонії, наприклад, з огляду на сї моменти, коли робітники можуть поставити „найвищі умови“, капіталістам — земельним власникам доводить ся навіть „набувати жатки, але не для вживання їх, а для того, щоб мати в них оборону проти страйку“. (Каутський).

Тим не менше, заробітна плата в сільському господарстві все-ж відносно дуже невелика. Залежить се не тільки від хижацьких апетитів капіталістичного рільництва, але й від того, що капіталістичне рільництво, не маючи переваг капіталістичної індустрії, взагалі менше корисне й менше дає зиску. „Хоч як би була дешева праця в сільському господарстві, в якій би страшній матеріяльній обстанові сільсько-господарський робітник ні жив, вона відносно завше буде дорога, буде дорога через те, що буде лишати некорисну для роботодавця додаткову вартість, що норма додаткової вартості в сільському господарстві не дає жадної переваги капіталістови. (Зак — „Земля і Капіт“.).

f) Збільшення робочого дня.

Рівень додаткової вартості підвищуєть ся ще в певних випадках при збільшенню робочого дня. Останнє найбільше приступне для рільничого капіталізму, й він його всякими способами використовує. В Росії, наприклад, сільсько-господарський робочий день доходить иноді 16—18 годив і більше. Але сама природа обмежує сей страшний визиск робітників. Дощ під час оранки, сівби, полотя, жнив, косовиці примушує на який час перепинювати працю. В південних країнах велика спека теж примушує на який

час перепинювати працю. Правда, є вказівки, що хазяї в таких випадках силкують ся надолужити загублений в день час працею в ночі при штучному освітленню (у нас се практикуєть ся в херсонській губернії), але кожному зрозуміло, що така праця буде менше продукційна, ніж денна, та й не завше можлива. Індустріяльний капіталізм сих перешкод не знає. З другого боку, в „критичні моменти“ самі робітники можуть перешкоджати збільшенню робочого дня, ставлячи свої умови, що довели сільсько-господарські страйки у нас та по інших країнах.

Все се показує нам, що „перемінний капітал, внесений в сільсько-господарську продукцію, являєть ся нездатним примусити захоплені ним робочі сили виробити таку високу додаткову вартість, якою міг би задоволити ся сільсько-господарський капітал“. (Див. збірник „Соціаліз. землі“, ст. Вихляєва).

2. Непропорціональний зріст вартости сільсько-господарських будівель.

В індустрії, по умовам продукції, господарські будівлі звичайно ростуть завдовжки, завширшки й заввишки. В першому поверсі звичайно містять ся найважчі та великі машини, а вище — дрібніші машини та приналежности продукції. Зріст заввишки являєть ся характерною рисою фабрично-заводських будівель; величезні фабрики та заводи звичайно бувають в кілька поверхів, і корпуси їх далеко видко. Збільшенне вартости будівель тут, здебільшого, пропорціональне зростова капіталу, вкладеного в під-

приємство. Але воно буває навіть і нижче від зросту капіталу, бо при поширенню продукції вноді досить, замість нової будови, надбудувати ще один або два поверхи на старій будівлі.

В рільничій продукції господарські будівлі зростають головним чином завширшки та завдовжки. Шопи для худоби та інвентаря, для соломи, сіна та ин. навіть шпихліри неможна будувати в кілька по-верхів. З збільшенням підприємства господарські будівлі поширюють ся, вимагають під себе все більше місця. Неможливість концентрувати господарство в одному місці, при великих розмірах маєтку, примушує в кількох місцях ставити такі будівлі. При переході до інтенсивного господарства, до вищих культур розміри участків повинні все меншати, а вартість будівель все зростати. По обрахункам кн. Кудашева, в маєтку з 1200 десятин при трьохпільному господарстві, вартість будівель (ремонт та ин.) складає 25 коп. на десятину річно; при вищій культурі з шестипільним господарством, розмір кожного участку може бути не більше 300 десятин, а вартість будівель збільшуєть ся до 2 карб. на десят. На підставі своїх докладних обрахунків доходить кн. Кудашев до висновку, „що зріст вартости сільськогосподарських будівель йде зі зростом підприємства далеко швидше, ніж се бачимо в фабричній промисловости“. Се збільшує вартість продукту в великих лятіфундіях і в свою чергу утворює для великого капіталістичного рільництва менше корисне становище на ринку, в порівнянню з великою індустрією, зменшуючи зиск від підприємства.

3. Земельна рента, як чинник зменшення додаткової вартости в сільському господарстві.

Ми не маємо на меті розглядати тут докладно дуже складне та спірне питання про суть та походження земельної ренти. Нам важно тільки вияснити, як відбивається земляна рента, в вигляді реального явища арендних цін на землю, на прибутковости капіталістичного рільництва.

В оброблюючій промисловости різні капітали, оперуючи в різних підприємствах в процесі вільної конкуренції, розкладають середню норму зиску таким чином, що він звичайно рівний всій сумі додаткової вартости до всієї суми капіталу. Але в рільництві земельний власник „перешкоджає такому вирівнюванню додаткової вартости на капітали, видані на землю, й захоплює частину додаткової вартости, котра инакше пішла б на вирівнювання загальної норми зиску“.

Своєрідність становища рільничого капіталу дуже яскраво висловлено в отсих словах проф. Булгакова: „Рільничий капітал не являєть ся повноправним членом капіталістичної сім'ї, бо його позбавлено його голосу при визначуванні зиску... Рільничий капітал позбавлено свободи конкуренції, котра являєть ся нервом руху капіталів та вирівнювання зиску; його позбавлено можливости шукати сього рівеня, бо за кожним його рухом слідує пильне око земельного власника, котрий відбирає в формі земельної ренти все, що перевищує середній рівень зиску“.

„Тим часом, — каже один дослідник, — як капітал споживаєть ся та відтворюєть ся в процесі продукції, земля лишаєть ся незмінною підставою

сільсько-господарської діяльності людини... Вартість землі зовсім не підпадає під той закон обертання та відтворення, під котрий підпадає капітал“.

Земля, при існуванні права приватної власності на землю, має свою ціну, бо земельний власник завше може продати свою землю, реалізувати в грошах своє право власності, вкласти одержані гроші до банку або в які небудь цілком забезпечені цінні папери й одержувати потім, теж без всякої участі своєї, без праці та ризику, певний процент на свій капітал. „Ціна землі є не що інше, як капіталізована, а через те попереджена рента“ (Маркс, Кап., III). Ся обставина примушує відривати з додаткової вартости, яку приносить вкладений в рілничу продукцію капітал, ужитий на прикладанне живої сили до зваряддів, сирового матеріялу та ин., суму, рівну процентові від капіталізованої ренти, а через се саме, звичайно, зменшуєть ся зиск. „Протилежність між ціною землі, як елементу видатків продукції для продуцентів, та елементу ціни продукції для продукту — се тільки одна з форм, в котрій виявляєть ся протилежність між приватною земельною власністю та раціональним рілництвом і нормальним громадським користанням з землі“. (Маркс., Капіт., III).

Коли ж земельний власник сам провадить капіталістичне господарство, одержуючи сам і зиск і ренту, все ж загальний зиск його буде менший від зиску капіталістичних підприємств в індустрії, бо земля, маючи ціну й уявляючи з себе немов би названий капітал при обміні, додаткової вартости не дає, а дає тільки позичковий процент. Коли ціна

землі виносить напр. 2000 карб., а капітал, вкладений в сільсько-господарське підприємство виносить тисячу карбованців, то додаткову вартість дадуть тільки останні гроші, а перші 2000 дадуть тільки позичковий $\frac{1}{10}$, себ-то значно менше, тим часом, як ті самі три тисячі, вкладені в оброблюючу промисловість, однаково дали б додаткову вартість. Навіть се одно робить очевидним, „що процент прибутку від сільсько-господарського капіталістичного підприємства буде завше менший від звичайного проценту зиску, що буває в оброблюючій промисловості та торгівлі“.

Але з сього випливає й другий висновок: коли земля, маючи ціну та уявляючи з себе „фіктивний“ капітал, проте не виробляє своєї частини зиску, то чим менше буде значіння землі в підприємстві, чим меншою буде її відносна вартість, тим підприємство буде корисніше. І з сього погляду оброблююча промисловість стоїть дїйше, бо вартість місця, на котрому стоять фабрики та заводи, складає тільки незначну частину суми, виданої на підприємство. Тим часом, в сільському господарстві вартість самої землі складає величезну частину тієї грошевої суми, котра потрібна для заведення господарства й котра завше лежить в підприємстві. По данім народно-господарського перепису Північно-американських Сполучених Держав за рік 1890 виходить, що в оброблюючій промисловості вартість землі складає менше $\frac{1}{10}$ всього капіталу, внесеного в підприємство, а в сільському господарстві вартість самої землі в 3—5 разів більша від капіталу, потрібного для продукції.

Каутський наводить приклад, де вартість самої землі складала 73,4% всього капіталу, вкладеного в підприємство. Розуміть ся, що ся обставина в свою чергу теж зменшує рівень додаткової вартості та зиску рільничих підприємств.

4. Розвиток продукційности землі через працеінтензивіфікацію та опадаюча прибутковість нових видатків капіталу та праці в рільництві.

Підвищення видатности продукції досягаєть ся в індустрії, як ми бачили, спеціалізацією та технічним поступом продукції, що тягне за собою заощадженне праці та удешевленне продукції. Інтенсифікація рільництва, навпаки, зменшує спеціалізацію та вимагає переходу від двох та трьохгілної системи до многогілної. Опріч того, в рільництві самого поліпшення техніки мало для збільшення продукційности, бо рослини та звіринні організми витворюють ся самою природою, а техніка може тільки сприяти утворенню більше відповідних умов для чинности законів природи. Щоб утворити такі найбільше сприяючі умови для спільної чинности частинок ґрунту, води та атмосфери, треба на кождую одиницю площі землі збільшувати кількість праці, що тягне за собою й обмеженне площі господарства. „Збільшенне засобів продукції та прикладання праці, в звязку з зменшеннем площі їх прикладання, — каже проф. Зерінг, — уявляє з себе просто протилежний розвиткови індустрії закон розвитку сільського господарства“. Теж стверджує проф. Скворцов, котрий каже, що „з збільшеннем інтензивности рільництва робить ся звичайно

необхідним зменшенне площі кожного окремого господарства". Чим вища культура господарства, починаючи від переложної системи й кінчаючи городною культурою, тим більше праці та капіталу вимагає така площа. Раціональне рільництво вимагає найліпшого та рівномірно розкиданого піддобрення, щоб земля була добре з'орана й після оранки підпушена; рядова сівба, полотно, підгорткування вимагають не тільки збільшення праці й до того через найкоротші протяги часу, але й великої пильності самої праці. Для боротьби проти паразитів та хвороб рослин при раціональному господарстві потрібне обмивання рослин луговими солями, оприскування виноградних лоз і т. д. і т. д. По обрахункам Бензінга, коли при трьохпільному господарстві треба 712 робочих днів, то при норфолькському плодозмінному треба на ту саму площу видавати 1615 робочих днів, а коли плодозмінне господарство продукує головним чином буряки, навіть 2608 днів.

Від інтенсифікації рільництва залежить не тільки збільшенне видатків капіталу та праці на одиницю площі, але й зменшенне так важної для прикладання машин одноманітності способів. Сі різнманітні способи праці може виконувати переважно ручна праця, приступна тільки для людини, а не для автоматичного механізму. Треба тільки уявити собі найвищу городну культуру, де кожний кущик, кожна грядка, кожна відміна й навіть кожна окрема рослина вимагають як найпильнішої праці, вимагають живої людської праці, направленої свідомою волею. При інтенсифікації рільництва „вся організація праці до того переймається принципом індивідуального пристосовання праці

до окремої культивованої рослини, що машинна праця зменшуєть ся не тільки відносно, але й абсолютно й нарешті, на найвищих ступінях зникає зовсім“ (Давід). Таким чином, інтенсифікація рільничого господарства, що провадить ся відповідно до законів рільничої хемії та фізіології рослин, не тільки збільшує кількість праці, але й зужує прикладання машин.

І справді, ми бачимо, що машини найбільше прикладання мають в екстензивних хижацьких господарствах Північної Америки, де неторканий ґрунт дає можливість без усякого піддобрювання й при мінімальних видатках праці, протягом певної кількості років, мати величезні врожаї, поки ґрунт зовсім не вичерпаєть ся. Але навіть Каутський визнає, що се тягнеть ся тільки доти, доки „зникає лишок плодючости ґрунту“, а потім доводить ся переходити до інтензивного господарства... Замість переложної системи, сільський господар мусить запровадити плодозмінну, замість хижацької культури — піддобрювання... До тої самої площі землі сільському господареві доводить ся тепер прикласти далеко більше робочої сили та капіталу“. Наслідком сього являєть ся, що „максимальна величина великих підприємств зменшуєть ся, а велитенські ферми зовсім перестають давати зиск. Така картина сучасного розвитку сільського господарства в Америці“.

Значить, збільшення інтенсивности продукції в рільництві, в стадії витворювання рослинних організмів та викохування їх, осягаєть ся не через заощадження праці при помочи машин та поліпшування техніки, а навпаки, через збільшення ручної

праці, а також капіталу, вкладеного в піддобрювання, меліорації й т. ин.

Усе се збільшує видатки продукції й робить некорисним інтензивне господарство для капіталістичного рільництва. „Капіталіст цікавиться тільки своїм зиском. Через се, він — перший ворог інтензивної господарки, що відповідає розиткови продукційних сил, але дає відносно невеликий чистий зиск“ (С. Зак — „Соц. в агр. вопр.“). Та опріч того тут являється ще й новий чинник, що зменшує прибутковість капіталістичного рільництва в порівнянню з капіталістичною індустрією, — се опадаюча прибутковість нових видатків капіталу та праці в рільництві, про котру ми докладно говорили в другому розділі. Природні умови та органічний характер рільничого процесу вимагають, для одержання найбільшої кількості продукту, все більшого вкладання праці та капіталу в підприємство; але „фатальна обмеженість сил природи, котрі викликають ріст потрібних для людини рослин, та безперервний зріст їх продукції приводить до того, що сили сі все менше й менше служать люднї так, як вони служили раніше“ (Булгаков), й через те кожний новий видаток праці та капіталу, хоч загалом і збільшує продукційність, але в меншій мірі, ніж попередні видатки, поки, нарешті, надходить межа, поза котрою підвищення врожайности при даних умовах техніки не відбуваєть ся. Ся обставина в свою чергу теж зменшує зиск рільничого капіталу, в порівнянню з індустріяльним і робить для нього некорисним інтензивне господарство.

5. *Інтензифікація та якість праці в капіталістичному сільському господарстві.*

Попередній виклад показав нам, що інтензифікація рільництва не тільки збільшує кількість праці та капіталу на одиницю площі, що оброблюється, але вимагає до того ж можливо більше кваліфікованої людської праці, як найпильнішої та точної праці. Се знову погано відбивається на капіталістичному рільництві, бо наймані робітники, котрих воно вживає, не зацікавлені в якості праці та в зисках підприємства. Між „визискувачом та живою матеріальною силою його визиску“, по виразу Карля Маркса, постійно існує різкий антагонізм інтересів. Не зацікавлені в зисках підприємства робітники намагаються видати мінімум сили та енергії на вивір продукту. Якість праці, так важна для підприємця, для них не має значіння. Та в індустрії капіталіст може бороти ся проти цього через контролю, яка робить ся насамперед самими машинами, а потім, через особливих доглядачів по майстернях.

В сільському господарстві праця відбувається на величезній простороні поля: кожда грядка, кождий кущик на сій величезній простороні часто вимагають особливої уваги та догляду. Се робить контролю дуже важкою, а часом навіть просто неможливою. Дрібний рільник, що працює сам на себе, сам духово й матеріально зацікавлений в якості своєї праці, й через се якість його праці завше буде вищою від якості найманої праці в капіталістичному господарстві. Дрібний рільник, що працює сам на себе, при полоттю, наприклад, не тільки викне весь бурян навкруги рослини, але й виїме робака, коли такий явив ся на листю, він дбатиме, щоб не

топтати рослин; при викопуванні картоплі або буряків він пильнуватиме, щоб нічого не лишило ся в землі. Навпаки, при найманій праці все се робить ся далеко гірше: при полоттю лишаєть ся бурян, а часто й сама рослина вириваєть ся замість нього, пеують ся грядки, топчуть ся рослини, потрібна праця робить ся не вчасно і т. д. і т. д. Аугаген в своїй праці, на підставі численних даних, приходить до висновку, що якість праці в капіталістичних рільничих підприємствах нижча, ніж в дрібних селянських господарствах, що не вживають найманої праці й „що дрібний селянин має більший ґуртовий урожай на одиницю площі, ніж усяка більша продукція“.

Теж саме констатуєть ся всюди. „Всі звертають увагу, — й се безперечний факт, каже Вандервельд, на величезну різницю з погляду результату праці між селянним власником та робітником, що працює на чужій землі. Се особливо вірно що до сільськогосподарських робітників; слідити за їхніми працями дуже важко й, здаєть ся, більшість з них силкуєть ся головним чинном, наробити яко мога менше, тм більше, що звичайно се робітники найменше енергійні, що не переселяють ся до промислових центрів. Порівняйте тепер сю млявість робітника з діяльністю селянина, що працює на себе та на свою сімю, він сам для себе й хазяїн і доглядач, і ви сконстатуєте, що ся інтензивність праці являєть ся наслідком особистого інтересу продукувати яко мога більше. Через се, немає сумніву, що поки велика експльоатація буде капіталістична, поки вона буде звертати ся до найманих робітників, будуть істнувати

невгоди, що впливають з відлучення власності від праці, і саме се й дозволяє селянам, не дивлячи ся на некористи їхнього становища, бороти ся проти конкуренції великих підприємств“. І Каутський визнає, що „пильність в рільничій продукції взагалі відіграє важнішу роль, ніж в індустрії, й вона без сумніву швидше властива для того, хто працює сам на себе, ніж для найманого робітника, що являєть ся перевагою дрібного господарства“. Правда, в Росії селянські врожаї нижчі від панських, але се пояснюють ся незвичайним вичерпаннем селянської землі від малоземелля та нерационального господарства через відсутність відповідних знань у селян.

Якість праці, таким чином, звичайно нижча в капіталістичних підприємців, ніж у селян, особливо при інтенсивній господарстві, — се робить дорожчою вартість продукту й часто ставить капіталістичне рільництво в некорисне становище на ринку.

6. Недостача в робочих руках.

З попереднього видко, що збільшення продукційности в рільництві вимагає збільшення живої праці, й чим вища рільнича культура, тим більше сеї праці треба на одиницю площі, що оброблюють ся. Та тут капіталістичне рільництво стрічає нову перешкоду в вигляді безпосередньої недостачи в робочих руках і не тільки в „критичні моменти“, про котрі ми вже згадували, але й протягом усього періоду сільсько-господарської продукції. Явище се існує тепер майже всюди

і вважається навіть за одно з найбільших „лих“ сучасного капіталістичного рільництва.

Недостача в найманих робітниках в сільському господарстві пояснюється кількома причинами, ледве чи не головна з них — це відплив вільних робітників в індустрію. Позаяк оброблюючи промисловість, що все більше розвивається, завдяки властивій для неї перевазі дає вищий зиск і не знає явища зменшеної прибутковості нових видатків капіталу та праці в підприємстві, то й заробітна плата там вища. Вже це одно дуже притягає туди робітників. Та до цього приєднується ще те, що в індустрії праця стала, а не тимчасова, як в рільництві, і що культурний рівень життя фабричного робітника вищий, в порівнянні з життям сільсько-господарського робітника. Далі, недостача робочих рук залежить і від того, що великі сільсько-господарські підприємства звичайно оточені морем дрібних продуцентів, котрих капіталістичне рільництво не може витиснути, повернути їх в пролетарів, як це зробила індустрія з дрібним ремеслом, бо воно не має переваг індустрії. Ці дрібні продуценти мають своє власне господарство, і звичайно, коли власне господарство може забрати робочі сили селянина та його сім'ї, він не кине його, щоб потім працювати в підприємстві. Тільки відносно висока заробітна плата може примусити його зробити це, та тоді це вже буде некорисно для підприємця, бо дуже збільшить вартість продукту, а ринок числить ся тільки з суспільно-потрібною вартістю, а не з виключною. Треба відмітити й ще одну причину недостачи в найманих робітниках в сільському господарстві — саме необхідність для сільсько-господарського робітника мати

й своє власне, хоч би й невелике, сільсько-господарське підприємство. Позаяк сільсько-господарські праці мають сезонний характер, то для існування протягом зими, коли праці не буде, робітник мусить мати свій шматок землі, корову та ин., розкладаючи робочий час між працею на підприємця та на себе. Тільки своє власне господарство, разом з заробітною платою, дасть йому можливість існувати весь рік. Та для заведення власного господарства потрібні засоби, а коли їх немає, що буває, звичайно, в більшості випадків, робітникові знову таки корисніше піти на фабрику, до міста, де заробітна плата вища й праця постійна.

Зрештою все се веде до того, що робітники переселяються з сільсько-господарських округ до промислових, а капіталістичне рільництво все більше терпить недостачу в робочих руках. По данім Зерінга за час від р. 1885 до 1890 рільничі округи Німеччини утратили 872.820 чол., а промислові прийняли 542.503 чол. Схід Німеччини, де найбільше розвинене рільництво, утратив протягом сього часу біля 75% природного приросту, зате людність промислової частини Німеччини (Берлін, Потсдамська округа Саксонії, Рейнська провінція, Вестфалія, Ганзейські міста) через імміграцію, збільшилися більше, ніж на 57%. Є й безпосередні показувачі зменшення числа сільсько-господарських робітників. По данім Німецького імперського перепису, від р. 1882 по р. 1895 число промислових робітників збільшилося на 2,215.214, а сільсько-господарських зменшилося на 254.025. В Франції число найманих робітників в сільському господарстві зменшилося від р. 1882 по р. 1892 на 394,558, а за тридцять літ 1862—1892 р. більше, ніж на один мільон. В Англії про-

тягом часу від 1861 по 1891 р. кількість сільсько-господарських робітників зменшила ся з 1,163.227 до 798.912 себ-то на 364.315 чол., або на 31%. В Сполучених Державах Північної Америки від р. 1880 по р. 1890 кількість рільничих робітників зменшила ся з 4.004 тисяч до 3.323 тисяч, себ-то на 681 тисячу або на 17%.

А тим часом, розвиток інтензивного господарства вимагає все більше й більше робочих сил і саме живої праці. Англійський міністер рільництва р. 1892 заявив в парламенті, що для рільництва „питанням будучности являєть ся не питання про чужоземну конкуренцію, але питання про трудність знайти для фермерів сільськогосподарських робітників“. Зерінг в своїй праці каже, що нужда в найманих робітниках така велика, що робить неможливим раціональне господарство. „Що року повторяєть ся, каже він, що збіже не можна зібрати вчасно, сіно гине на лугах, картопля лишаєть ся невикопаною на полі довше, ніж слід“. Се констатує й фон дер Гольц в своїй статі в „Handwörterbuch der Staatswissenschaften“ про сільсько-господарських робітників. Левітський каже, що се явище „має місце й в Франції, де вищий рівень заробітної плати в порівнанню з рільництвом притягає маси сільської людности, і до того найдужчі та найздібніщі елементи, на фабрики та до міст“.

До сього приєднуєть ся ще трудність в визначенню кількості робітників для господарства, трудність, що залежить від усього характеру сільськогосподарської продукції. Навіть при найраціональнішому господарстві неможливо точно знати перед 2-3 місяцями, скільки, наприклад, робітників треба

буде для жнив. 100 десятин можуть зібрати при гарній погоді 25 роб. за 2 тижні. Які небудь пертурбаційні вмішання стихії — погана погода і т. ин. можуть примусити зробити се в 2—3 рази швидше, тоді вже треба буде 50—75 роб. Так само і з иншими працями. А тим часом, „чи вияснили ся для хазяїв чи не вияснили ся вигляди на врожай, вчасна, рання чи пізня буде весна, чи можуть, чи не можуть хазяї обрахувати, скільки їм треба робітників для збирання трави та збіжа, але вони мусять в визначений традицією певний час найняти строкових робітників на все літо, инакше вони ризикують лишити ся зовсім без робітників“. Підприємець завше має перед собою ділему: або найняти більшу кількість робітників (коли, звичайно, вони є), тоді невідомо, чи вистачить на всіх праці, або найняти меншу кількість, тоді існує ризик саме в потрібний момент опинити ся без необхідної кількості робочих рук. Саме через се, велике капіталістичне господарство, на думку Каутського, й потребує існування дрібного. Щоб забезпечити себе робітниками, великі зземельні власники віддають частину своєї землі під участки наймита, привязуючи їх сим до себе. Але се вже веде до роздроблення господарства.

7. *Заокеанська конкуренція.*

Капіталістичне рільництво, як і всяка капіталістична продукція, є продукція товарова. Вона вивторює продукти не для власного споживання, а для продажу на ринку. Через се, вона дуже залежить від світового ринку і від становища цін на сільськогосподарські продукти. Поки європейські сільськогосподарські продукти не мали на європейському

ринку дешевших суперників, капіталістичне рільництво в Європі могло до певної міри бороти ся за свої позиції. Але за кілька останніх десятиліть, завдяки кольосальному розвиткови парового транспорту, європейській ринок було заповнено дешевшими продуктами заокеанських країн — Сполучених Держав Північної Америки, Канади, Аргентини, Бразилії, Австралії та ин., де провадять ся екстензивна господарка на свіжих землях і продукт коштує через се багато дешевше. По всіх сих країнах є ще десятки та сотки мільйонів десятин ще цілком недоторканого ґрунту. Така земля, без жадного піддобрювання, при мінімальних видатках, може дати протягом ряду літ великі врожаї, при чому не потрібна навіть плодозмінна система. Коли нарешті земля виснажуєть ся, підпрвмець кидав її або передає новим емігрантам, а сам починає експлюатувати другий участок, набуваючи його або зовсім даром, або за мізерну плату. Позаяк підприємцеві земля майже нічого не коштує, ренти не доводиться платити, земля не вимагає піддобрювання, а врожаї дуже великі, то зрозуміло, що продукт йому коштує далеко дешевше, ніж для європейського сільсько-господарського підприємця. До того ж, для першого не існує в такій гострій формі й питання про робітників, бо екстензивне господарство не вимагає пильної праці, й через се машинова праця може там до певної міри замінити людину. Коли машина й гірше зробить працю, підприємцеві все ж матиме зиск, бо земля дуже родюча, а кошта продукції дуже незначні. Виснаживши один участок, він з своїми машинами переходить на другий, щоб далі продовжувати свою хижацьку експлюатацію. Так

повставали славетні „пшеничні фабрики“ Північної Америки, що викликали подив старої Європи.

Поява на світовому ринку сільсько-господарських продуктів з екстензивних країн привела до великого зниження цін, а се було страшним ударом для великого рільництва в Європі. Року 1878 в Англії бушель пшениці коштував 46 шілінгів, ячміню 40 шіл., вівса 24 шіл., а року 1898 ціни на ті самі продукти були 34 шіл. 27 шіл. і 18 шіл. Року 1875—80 тонна пшениці коштувала в Прусах 235 марок, жита 166 мар., вівса 152 марки; року 1896 ціни знизили ся до 153 мар. за тонну пшениці, 118 мар. за тонну жита й 126 мар. за тонну вівса. Року 1847 пересічна ціна 50 кильоґр. пшениці в Гамбурзі була 9,7 мар., а р. 1896 — 5,9 мар. Року 1881 в Мангаймі 1000 кильоґр. пшениці коштувала 249,9 мар., а р. 1897 — 194,8 мар. В Франції гектолітр пшениці коштував р. 1871—80 23 фр., а р. 1896 — 16 фр. Так само знизили ся ціни під впливом заатлантичної конкуренції й на інші сільсько-господарські продукти. Теж стало ся й з продуктами сільсько-господарської промисловости. Року 1877—81 сировий цукор коштував в Магдебурзі 63,73 марки за 1 подв. центн., а р. 1896 — 23,5 мар. З сим зійшло ся ще й підвищення заробітної плати сільсько-господарським робітникам.

Боротьба проти конкуренції екстензивних країн була для європейського капіталістичного сільського господарства майже неможлива, бо при інтензивному господарстві продукт коштує завше дорожче, ніж при екстензивному, а перейти до екстензивного господарства не можна було, бо вільної землі в Європі майже нема, а оброблену землю більше або

менше виснажено, й вона вимагає більших видатків для утримання добрих урожаїв. Продукція зернового збіжжя часто робила ся цілком некорисна, й через се багато земельних власників повернуло свої поля в пасовиська й узяло ся до скотарства. В Англії площа пшениці складала в 1870 р. 3.801.000 акрів, а в 1896 р. тільки 1,622.957 акрів, тим часом площа пасовиськ збільшилася з 1,331.200 в р. 1875 до 1,161.100 в 1885 р. В Франції в 1862 р. під збіжжям було 15,621.000 гектарів землі, а в 1892 р. — 14.827 гект., тим часом як під штучними пасовиськами в 1862 р. було 2,773.000 гект., а в 1892 р. вже 3,532.000 гект. В Німеччині площа під пасовиськами не збільшилася, але кількість худоби збільшилася з 15,776.700 в 1873 р. до 18,490.800 в 1897 р. Проте заатлантична конкуренція швидко почала витискувати європейське велике сільське господарство й з сеї позиції, бо недоторкані ґрунти екстенсивних країн дають можливість при мінімальних видатках провадити скотарство в широких розмірах. Незвичайно дешевий транспорт та вигоди його дають можливість сим країнам викидати на європейський ринок мільйони голів худоби й десятки мільйонів пудів мяса. Насамперед вони захопили англійський ринок, що служив головним місцем збуту європейських сільськогосподарських продуктів. В 1876 р. з усієї кількості привізної худоби в Англії 99% падало на європейську худобу, в 1891 році європейська худоба складала вже всього тільки 16% з усієї кількості привезеної до Англії худоби, в р. 1895 з Європи худоби до Англії вже зовсім не було транспортовано, а вся привізена худоба поділяла ся таким чином: 67% дали Сполучені Держави, 23%

Канада, 9% Аргентина. Після збудування великої Сибірської колії й Свбір виступив на європейський ринок з своїми сільськогосподарськими продуктами; сибірське м'ясо, масло та ин. рблять ся повноправними членами європейського ринку.

Для європейського великого сільського господарства все се мусіло мати руйнуючі наслідки. Почало ся зниження ренти, зріст задовжености, що тягнеть ся й досі. Маєтки почали парцелювати ся або продавати ся на ліцитаціях цілком. В Норфольку (Англія) рента в деяких випадках упала на 60%. По даним Конрада в Німеччві, рахуючи пересічну річну арендну плату за час 1870—1897 р. за 100, виходить, що в 1870—74 р. аренда складала 161,15, а в 1895—97 тільки 81,9 себ-то майже двічі менше. Звичайно, споживач від сього вигравав, але земельний власник підприємець мусів руйнувати ся. „Особливість становища пана в тому, що він еднає в своїй особі й земельного власника й капіталіста підприємця. Зниження ренти не може через се бути приватною справою земельного власника... Воно вбиває пана і як земельного власника, і як підприємця“ (Булгаков). Щоб ухелити ся від цілковитого занепаду, великі земельні власники, уживаючи свого пануючого політичного становища в сучасних державах, наклали величезні мита на сільсько-господарські продукти, що привозять ся з инших країн, через віщо, звичайно, терплять головним чином немаючі класи людности. Але й сей засіб відносно мало допомагає великому сільському господарству, бо його задовженість все зростає, й zarazом маєтки парцелюють ся, про що ми будемо говорити докладніше далі. Надія на швидке вичерпзине запасу віль-

них земель в заатлантичних країнах дуже слабка, бо хоч се явище спостерігають ся в Сполучених Державах, але є ще сотні мільонів гектарів вільної землі в Південній Америці та Австралії...

Не потерпіло або дуже мало потерпіло від заатлантичної конкуренції тільки дрібне селянське землеволодіння, бо дрібне господарство являєть ся головним чинном, споживчим, а не товаровим, але про се нам доведеть ся говорити в дальшому розділі.

8. *Суперечність між законами родючости ґрунту та вимогами ринку.*

В індустрії, при виборі виробу продукції капіталістичний підприємець кермуєть ся тільки економічними міркуваннями: попитом та постачанням, близькістю ринку, котрий потребує саме даного продукту, великою кількістю та дешевістю сирового матеріалу і т. д. В сільському господарстві вибір на пряму продукції й самого продукту залежить ще від умов природного оточення, клімату, ґрунту і ин. Се дуже часто витворює тісніші межі при виборі продукту, ніж в індустрії. Природні умови можуть вимагати виробу не того продукту, котрий зараз має найбільший попит на ринку, а того, котрий при раціональному сільському господарстві найбільше відповідає умовам природи. Так, наприклад, суглинковий ґрунт багатьох російських північних і почасти північнозахідних губерній не надаєть ся до продукції пшениці, але дає добрий льон. Для пшениці найвигіднішим являєть ся чорноземний ґрунт, але для буряків більше надають ся саксонські льоси, що дають двічі більші врожаї, ніж наш чорнозем. Навпаки, для картоплі чорнозем більше

родючий, ніж льоси. Але для капіталістичного сільського господарства, як господарства товарового, домагання ринку занадто всевладні, й через те перед ним часто стоїть альтернатива: або, не звертаючи уваги на природні умови, витворювати той продукт, який має найбільший попит на ринку, що звичайно, потягне за собою зменшення видатності продукції, або не числити ся з ринком, а з умовами природи, але тоді се некорисно відібеть ся на підприємцю при збуті продукту. В більшості випадків, для капіталістичного сільського господарства вимоги ринку грають головну роль, а раціональне провадження господарства відходить на другий плян. Се потягає за собою й часту перемену сільсько-господарської культури, всупереч умовам природи. „Недавно ще ринок дуже вимагав ось такого продукту, й його саме, головним чином, треба було мати на оці. Сьогодні він вимагає иншого, й сільський господар, змінюючи свої культури, мусить знову робити видатки на одержання його... Не що давно тільки деякі області постачали певний продукт, але тепер инші області спромогли ся продукувати його в більшій кількості й по дешевшій ціні. По закону конкуренції ціна продукту впала. Тоді старі області повинні зменшити свої видатки на продукцію або взяти ся до витворення нових продуктів, котрі принаймні тепер не боять ся конкуренції“. (Гатті — „Соц. і аграрне питання“).

Зрозуміло, що все се не тільки утворює некорисніще становище для сільсько-господарського капіталізму, в порівнянні з індустріальним, зменшуючи зиск, але й перешкоджає поступови раціонального рільництва, котре неможливе при ігноруванні

природних умов. Останнє зауважив ще Маркс, котрий каже, що залежність культури тих чи інших продуктів сільського господарства від ринкових цін, від грошевої користі, що складає суть всякої капіталістичної продукції, „знаходить ся в суперечности з сільським господарством, котре має на оці кермування цілістю всіх постійних умов істновання тісно між собою звязаних людських поколінь“. (Маркс, Капітал, III).

9. Хитання цін на світовому ринку в залежности від урожаю в різних частинах земної кулі.

Підбиваючи собі сільсько-господарську продукцію й примушуючи капіталістичного підприємця виробляти не ті продукти, що найбільше відповідають даним природним умовам, а ті, що мають найбільший попит, світовий ринок не дає, проте, капіталістичному підприємцеві в сільському господарстві тієї відносної певности в ціні та збуті продукту, яка існує в оброблюючій промисловості. Дієть ся се через те, що в індустрії при гіперпродукції продукту та зниженню наслідком сього ціни його на ринку, є певна можливість, по 1-ше, негайно скоротити продукцію; по 2-ге притримати продукт, поки ціна знову не дійде до свого пересічного рівня. В рільництві про істновання гіперпродукції підприємець може довідати ся вже після того, як зроблено його засів, себ-то коли скоротити продукцію вже неможливо, а довге перетримування продукту теж неможливе, бо на ринок може прийти врожай з иншої країни світу й ще більше знизити ціну продукту.

Хоча в кожній країні звичайно бувають одні жнива, але на всій земній кулі кожного місяця десь спіє врожай. В січні, лютому та марті жнива відбувають ся в Австралії, Ост-Індії та Аргентині, котрі дають пересічно біля 27 мільонів гектолітрів пшениці. В цвітні, травні та червні врожай поспіває в Альжиру, Мексиці, в південних державах Північної Америки та в південній Європі, котрі дають біля 227 мільонів гектолітрів пшениці. В липні, серпні та вересні врожай збирається в Північній Америці, Австрії, Росії, на Балканському півострові й складає біля 424 мільонів гектолітрів пшениці. В жовтні, листопаді та грудні збіже збирається в Південній Америці та в Бирмі. Підчас сівби європейський сільський господар не може знати, який буде врожай продукту в кожній з сих країн, а тим часом царовий транспорт дає можливість урожаєві найдалших країн швидко опинити ся на міжнародньому ринку збіжем й викликати хитання ціи. Проте, що в иншій країні, наприклад, в Тексасі або Мексиці отримано великий урожай пшениці, великий сільсько господарський продуцент в Європі може довідати ся тільки тоді, коли його сівби вже скінчено, коли неможливе ані скорочення продукції, ані зміна самого продукту в даному році. Ся-ж таки обставина перешкоджає йому довго перетримувати свій продукт, коли ціна на нього дуже низька, бо через деякий час на ринку може опинити ся великий урожай з иншої частини світу й ще більше знизити ціну продукту. Давніше в кожній окремій країні переповнення ринку сільсько-господарськими продуктами надходило тільки під час збирання їх. Притримавши свій продукт, поки ринок визволить

ся від лишку, капіталістичний підприємець міг потім через 3—4 місяці продати його по вищій ціні. Хоча се мусить збільшити період обертання капіталу й вимагає видатків на переховування продукту, як ми се бачили вище, але підприємець всеж міг сподівати ся, що він потім, при підвищенню ціни на продукт, надолужить своє.

Тепер поліпшення парового транспорту та зближення через се між собою найдальших країн примушує завше побоювати ся, як би через деякий час ринок не переповнив ся знову ще більшим урожаєм якої иншої країни, котрий ще більше знизить ціну продукту. Тепер що місяця можна сподівати ся раптового підвищення або зниження ціни на продукт, завдяки врожаєві иншої країни, „але якого саме місяця й що саме буде — підвищення чи зниження — визначити згорі не можна, а через се утруднюють ся розв'язанне питання, коли корисніше збути збіжжя, бо в наступному місяці ціна на нього може підвищити ся, а може й упасти“. (Каблуков „Об. усл. разв. хоз.“). Такі явища тепер дуже часто слідно на міжнародньому ринку збіжжя, й се дуже утруднює становище капіталістичного продуцента в сільському господарстві. „Як, наприклад і яку нормальну ціну можна встановити для тих гектарів пшениці, що появляють ся в першу четвертину року, коли сподівають ся більшої кількості її в другу четвертину, а ще більшої в третю? Як в свою чергу, числити ся з ціною для сеї третьої четверти, коли вже починає виходити на ринок продукт дальших місяців? Так наприклад, Австралія та Ост-Індія, що появили ся не що давно на міжнародньому ринку збіжжя, разом знизили ціну збіжжя на ту частину її,

котра припадала на переховування його в запасах бо їх урожай саме припав в середині європейського безхліб'я — в січні, лютім, марті^а. (Ibid.) Природно що така крайня хитливість ринку знову ставить в гірше становище капіталістичне рільництво, в порівнянні з капіталістичною індустрією, де відносно є більше певности та тривалости, завдяки можливості вчасно скорочувати продукцію та відсутности несподіванок та скоків.

10. Трудність попереднього обрахунку.

Скоки, несподіванки та непевність завше супроводять сільсько-господарську продукцію, й від них залежить неможливість попереднього обрахунку. Не знаючи докладно згори, якої кількості робітників треба буде в найгостріші моменти продукції, капіталістичному підприємцеві доводиться завше тримати на поготові значний запасний капітал, котрий мусить лежати цілком непродукційно в касі. Так само тяжко, а часто й зовсім неможливо для підприємця згори знати, яка хоч приблизно буде заробітна плата. При нормальному темпі робіт — плата буде одна; при ненормальній погоді, коли кожна година дорога, — заробітна плата буде инша. Одного року жнець або косар одержують 50—75 коп. на день, а другого 1 карб. — 1 карб. 50 коп. на день. Завдяки сьому часто буває, що врожайний рік часто може показати ся некорисніщим для підприємця, ніж неврожайний, коли ціни на робочі руки були дуже високі, а збіжа на ринок було викинуто дуже багато.

В сільському господарстві ніколи не можна звати згоре, скільки чистого продукту буде

одержано в кінці продукційної операції. Іноді се тяжко передбачити навіть в переддень жнив. При прегарному колосі, що обіцює великий урожай, може показати ся легковаге зерно, що дає про умолот далеко менше, ніж можна було сподівати ся. Буря, град, шкідливі комахи можуть непоправно ушкодити вже майже готовий урожай і повалити всі рахунки господаря. З другого боку можливі й несподівані збільшення врожаю в 5—10 разів проти звичайного, що вже цілком неможливе в індустрії, де завше більше менше докладно відомо, скільки продукту буде одержано при даній кількості робітників та сирового матеріалу. „Сільсько-господарській продукції в далеко більшій степені, ніж иншим промислам, властивий характер гадальности резульатів продукції“.

Так само неможливо для сільсько-господарського підприємця знати з гори, скільки коштуватиме кожда одиниця продукту. Раптові хитання врожаїв, кількості робочих рук та заробітної плати, випадковости, що залежать від пертурбаційних змішань до рілничого процесу, роблять неможливим такий пспередній обрахунок. В одному році господар одержав з десятини 20 четвертей і витратив на неї 20 робочих днів; четверть жита могла при таких умовах коштувати йому 2 карб. В другому році, з тим самим самим видатком робочих сил, урожай через які небудь умови буде двічі менший; тоді четверть жита коштуватиме вже 4 карб. А тим часом ринок знає тільки одну ціну, котра рівнаеть ся суспільно-потрібному часові на витвір продукту, й відповідно до неї оцінює вартість продукту. „Таким хитанням цінь, каже Маркс, під-

лягають саме продукти рільництва. . Через сприяючі або несприяючі стихійні умови, що не підлягають людській владі, та сама кількість праці може при цьому представляти найрізновродніщі кількості споживчої вартости, а визначена кількість сих споживчих вартостей буде через се мати дуже неоднакову ціну“. (Маркс, „Капітал“, Ш). При таких умовах, звичайно, немає можливости наперед знати хоч приблизно можливий зиск підприємства. „А при капіталістичному господарстві, де все обраховано на зиск, неможна так вести справу; неможна її вести й тоді, коли не дбаючи про зиск, треба всі видатки поробити грошима, а сі останні треба повернути в ціні продукту. Таким чинном, при чисто товаровому господарстві в рільництві добрий урожай в країні може бути руїною для поодиноких господарів, і се навіть при незмінному становищу ринку, тільки через те, що в сільському господарстві все підлягає таким умовам природи, котрі людина безпосередньо не може регулювати“ (Каблуков. „Об. усл. разв. кр. хоз.“).

11. Крайні розміри капіталістичного сільського господарства.

Некорисне становище капіталістичного рільництва в порівнянню з капіталістичною індустрією залежить ще й від того, що в рільництві неможлива така централізація продукції, яка існує в індустрії. В індустрії разом з поширенням продукції йде зріст концентрації продукційних сил, а результатом сього являєть ся заощадженне часу та матеріялу, полекшенне догляду, зменшенне видатків на управу і т. д. Підприємство може дійти кольосальних розмірів, як

наприклад заводи Крупа в Німеччині, де працює кілька десятків тисяч робітників, але се не ослаблює концентрації продукції та централізації управи. „Навпаки, в сільському господарстві кожне збільшення розмірів продукції, при інших рівних умовах, саме при однаковому способі оброблення, являєть ся поширенням площі підприємства, а через се збільшують ся видатки матеріялу, робочої сили, засобів, часу на перевезення робочої сили та матеріялу. Сі умови мають в сільському господарстві тим більше значіння, що тут йде мова про перевезення матеріялів дуже малоцінних, в порівнянні з їхньою вагою та обємом: піддобрення, сїна, соломи, жита, картоплі, а способи транспорту в порівнянні з індустрією тут дуже примітивні. Чим більший маєток, тим важчий також догляд за окремими робітниками, що треба взяти на увагу при системі найманої праці“. (Каутський „Агр. питання“).

Відомі обрахунки Тінена, котрі показують, наскільки знижуєть ся земельна рента при збільшенню віддалення участку від подвірря. Участок в 25 гектарів, що лежить зараз біля подвірря дає 23 марки земельної ренти; віддалення участку на 1000 метрів від подвірря знижує ренту до 17 марок; при віддаленню в 4000 метрів від подвірря рента знижуєть ся до 5 марок; ще більше віддалення до 5000 метрів робить участок цілком неприбутковим — рента рівнаєть ся 0. На думку Зерінга межі сї ще більше обмежені. „В інтензивних господарствах Померанії, каже він, де ґрунт не дуже родючий, навіть участки, що лежать в віддаленню вєсього тільки двох кілометрів від головного подвірря, по загальному признанню, не дають вже ніякого зиску“. Таким чином,

велика сільсько-господарська продукція має певні межі, поза котрі вона не може поширювати ся, бо „кожде дальше поширення площі маєтку зменшує його прибутковість“ (Каутський „Агр. пвт.“). Сі межі все більше й більше звужують ся при інтенсифікації сільського господарства, що залежить від самої природи рілничого процесу й від техніки сільсько-господарської продукції. Чим вища культура господарства, тим більше капіталу, праці та догляду вимагає кожда одиниця обробленої площі, тим менше можлива концентрація продукційних сил та централізація управи в господарстві при поширенню продукції й тим менше корисне з сього погляду капіталістичне рілництво в порівнанню з капіталістичною індустрією. Все се ще більше виявляє нам, що капіталістичне рілництво не заінтересоване в інтенсифікації господарства, а через се й не сприяє зростови продукційности землі.

*12. Деякі переваги капіталістичного рілництва ;
їх умовний характер.*

Все вище сказане зовсім не мало на оці встановити безумовну перевагу дрібного трудового рілництва над капіталістичним в усіх точках і з усіх поглядів. Ми тільки на систематичному перегляді умов сільськогосподарської продукції встановили, що в більшості випадків і з особливо важних поглядів капіталістичне рілництво: 1) або хоч і має перевагу над дрібно-трудовим, але в далеко меншій степені, ніж в оброблюючій промисловости, 2) або стоїть в однакових з ним умовах, 3) або, нарешті, знаходить ся навіть в гіршому, в порівнанню з ним, становищу.

Вище ми оглянули стисло основні точки сих тез. Тепер, щоб читач не мав неправильного представлення й щоб він не перегнув, сказати б, палицю в иншому напрямі, — в бік ідеалізації сучасного дрібно-трудового селянського господарства, — а таку тенденцію без сумніву слідно в деяких письменників, особливо в „ревізійістів“ правого кольору, ми й нагадаємо в загальних рисах відворотній бік, покажемо коротенько ті точки, на котрих треба визнати деяку умовну перевагу, принаймні при сучасних умовах, за великим капіталістичним рільництвом. Почастісе вже ясно з попередньої аналізи, й нам лишається тут тільки згрупувати побіжно зачеплене в різних місяцях та доповнити кількома вказівками.

Ми бачили вже вище основне поле прикладання та відносної сили сільсько господарського капіталізму: се всякого роду екстензивні форми господарства. З огляду на те, що прикладання машин, як се було показано вище, знаходить собі місце переважно в процесах збирання та оброблення продукту, а не в процесах його підготовки, то саме в тих випадках, коли продукт видобувається з землі великими масами з відносно невеликими видатками на його відтворення, і тріумфує машинізм, саме тут і розвиваються всякі „рільничі фабрики“. Австралія, Америка дають яскраві образки: отари в десятки тисяч овець пасуться на величезних рівнинах, стелять ся безкраї пшеничні лани, по ним йде велитенська машина, котру тягне цілий табун, штук 20—25 коней, котра заразом косить та молотить пшеницю, так що після неї тягнуть ся з одного боку ряди соломи, з другого — лантухів зерна. Кольосальні дерева на прикрах гірських по-

хилах пилять величезні пили, дерева скочують ся на особливих приладах в долини, звідти на вагонетах котять ся до річки, що приставляє їх за кілька десятків верстов до тартаку, узброєного по останньому слову техніки... І т. д. і т. д.

Але й поза сими випадками, коли в природи можна й навіть треба (як напр. в величезних гірських лісах) брати разом великі маси продукту і коли природно панує велика продукція та машына, сі велико-машынові процеси являють ся доцільними в багатьох випадках, коли потрібна особлива спеціялізація, особлива витонченість продукції. Дуже велику галузь великої вартости представляє наприклад викохування коней, так само, як і викохування всяких взагалі породистих звірин (молочної худоби, овець, дробу, собак і т. д.). Очевидно, що й тут тільки великі розміри, тільки сотні примірників дають можливість цілком доцільного штучного відбывання; очевидно, що тут надаєть ся ряд приладів та ряд заощаджень саме завдяки великості продукції, аж до значної спеціялізації праці та робітників. Для виховання коней се факти загально відомі. Але та сама Америка дає знову дуже ефектовні образки „машинізму“, наприклад в виводі курок: „курачий король“, про котрого розповідає Кшывицький, безупинно в штучних апаратах повертає в курчат тисячи яєць, потім штучним годуванням та режимом доводить їх до потрібного віку, розміру та ваги й постачає масами з щоденною регулярністю на ринок... Згадаємо, нарешті, величезні питомники дерев, маґазини насіннь, величезні та розкішні оранжереї, особливі устричні заводи і т. д. і т. д.

Та й опріче деяких визначених випадків сільсько-господарської продукції, головню тих, коли як зазначено вона масова або спеціалізована, — капіталізм без сумніву при сучасних умовах має й деякі загальні дужчі боки. Головніці з них, як нам здасть ся, зводять ся до двох точок: 1) більша можливість мелґорації, принаймні в певних випадках, 2) більші вигоди в користанню з науки та техніки, більша культурність. І перша й друга точки загально відомі та очевидні. Для того, щоб висушити болото, обводити поле, прокласти дорогу, виправити корито річки, бороти ся з ярами, пісками, повідями і т. д. треба, перше, мати велику площу землі, й друге, розпоряджати великими капіталами та прекладати широку машинову техніку. Ні того, ні другого не мають дрібні землероби, і те й друге часто мають великі земельні власники. Таке саме становище і що до користання з успіхів агрономії: великий власник має повну можливість або вивчати її сам, або користати ся з послуг учених агрономів, організувати всілякі досліди, прикладати постійно останні вказівки науки та техніки; селянинови відносно темному навіть в культурних країнах, а до того ще бідному на капітал, лишаєть ся провадити своє господарство по привичці, по традиції та по перейманню в ініціативніших сусідів... Таким чином, в цілому ряді точок безсумнівні, принаймні при сучасних умовах, серіозні переваги великого капіталістичного сільського господарства.

Але з якими ж саме особливостями капіталістичного рільництва звязані сї переваги? Як намічено на вступі, основних таких особливостей три: великість продукції, товаровий її харак-

тер, й експлоатація найманої праці. Котра ж з поміж сих особливостей дає вище вказані переваги? З попереднього викладу цілком ясно, що не експлоатація найманої праці. Може бути, почасти, товаровий його характер, точніше кажучи, — взагалі продукція не для безпосереднього споживання, а для обміну, — що допускає завше більшу спеціалізацію в пристосованню продуктів до задоволення людських потреб. Нарешті, без сумніву, головним чином, майже цілком се дає великість продукції, що допускає різні комбінації та поділ праці (хоча б і в незначній мірі) та широке поліпшення техніки.

Таким чином і тут, — як зрештою і для всього капіталізму, — доцільність, а через те й придатність його до життя дуже умовна та дочасна: він доцільний тільки при відсутності кооперацій дрібно-трудо-вих продуцентів або суспільних колективних продукцій, котрі всі сі дужчі боки дають і трудовому хліборобові; він існує й буде існувати, доки не буде організовано се плянове доцільне успішнє та захопленє продукції тими чи иншими колективностями...

Відносно ж до висновків нашої аналізи, показані плюси капіталістичного рільництва з огляду почасти на їх тимчасовість та зниканне з появою інтензивіфікації рільництва, а почасти взагалі з огляду на їх обмеженість та незначність в порівнанню з накресленими вище мінусами, — очевидно все ж лишають його в становищу цілком иншому, ніж капіталізм оброблюючої промисловости, лишають його шанси в соперництві з трудовим рільництвом часто гадальними, а ще частіше рішучо відмовними.

13. Загальний підсумок: відсутність прецедентів витискування трудового рільництва капіталістичним.

Не маючи сильних сторін великої капіталістичної продукції в індустрії, велике капіталістичне рільництво через се не тільки не в стані шляхом звичайної конкуренції витиснути дрібне рільництво, але, як ми бачили, часто показуєть ся в процесі боротьби за своє існування навіть слабшим від дрібного. І дійсно, історія поки що не знає прикладу, коли б велика капіталістична продукція в рільництві тільки завдяки властивій їй технічній та економічній перевазі над дрібною, шляхом самої тільки конкуренції та природної еволюції, витиснула б дрібну.

Через віщо се так і через віщо не могло бути инакше, се ясно не тільки з повищого викладу, але й з того, що самий процес такого витискування повинен, очевидно, мати тут цілком вищий характер: в індустрії витискування дрібної продукції являєть ся наслідком розвитку великої, а в рільництві се витискування необхідне як передпосилка для розвитку великої. „Повстання великого капіталу, заснування великого промислового підприємства не повинно конче супроводити ся витискуванням дрібних капіталістів, позбавленням дрібних підприємств самостійности. Останнє являєть ся завше наслідком, а не передпосилкою повстання великого промислового підприємства. Щоб заснувати донебудь фабрику чобіт немає потреби в експропріації місцевих шевців. Тільки коли фабрика чобіт існує і розвиваєть ся, вона викликає занепад дрібної продукції чобіт і експропріацію її продукцією великою... Навпаки, там,

де вся земля перейшла в приватну власність і де цілковито панує дрібне землеволодіння, там найважливіше для сільського господаря знаряддя — земля, може перейти до великого способу продукції тільки через централізацію багатьох дрібних земельних власників. Загин багатьох дрібних господарств тут необхідна передпосилка для появи великого господарства". (Каутський „Аїр. пит.“). Як бачимо, се далеко не те саме.

Історія й показує, що не шляхом природної економічної еволюції, не шляхом конкуренції повстало сучасне велике землеволодіння, що не перевага капіталістичної продукції витворила сучасні лятіфундії, а фізична сила, звичайний рабунок, насильна експропріація землі в дрібних земельних власників, — ось причина повстання великого землеволодіння майже скрізь. Англія являєть ся клясичною країною великого землеволодіння та капіталістичного рільництва, й вона заразом може служити найліпшою ілюстрацією того, як повставало велике землеволодіння. Сторінки, присвячені Марксом в I-ім томі „Капіталу“ історії англійського великого землеволодіння, напевне лишили пам'ять в читачів тією яскравістю, тією силою, з якою представлено там образ „початкового нагромадження“ землі в нетрудових руках...

„Розкрадання церковних маєтків, безсоромне привлащення державних маєтків, захоплення громадської власності, насильне повертання феодалної власності та власності клянів в сучасну приватну власність, переведене з неблаганим тероризмом — ось іділічні способи початкового нагромадження. Ними завойовано було поле для капіталістичного

рільництва, землю првднано до капіталу й утворено необхідний приплив „вільних“ пролетарів до мійської промисловости“...

„Сільську людність спочатку було насильно експропріовано й пороблено волоцюгами, а опісля при допомозі терористичних законів її мучено, тавровано розпаленим залізом, карано батогами з метою піддати під дисципліну найманої праці“ (Маркс, „Капітал“, I).

Така сама історія великого землеволодіння й по всіх инших країнах. Всюди експропріація землі в дрібного самостійного продуцента являла ся „передпосилкою“ для повстання великого землеволодіння та капіталістичного рільництва, і всюди се супроводило ся насильством, шахрайством та рабунком, а не відбувало ся шляхом економічного витискування дрібної продукції великою, завдяки технічній або економічній перевазі останньої¹⁾.

¹⁾ Герцц таким чином пояснює неможливість абсорбування дрібного рільництва великим шляхом повільної конкуренції. На його думку, сьому перешкоджає ще закон поземельної ренти. „Відповідно до закону сеї останньої, всяке господарство може бути витиснене тільки в тому випадку, коли постачена ним на ринок кількість продуктів являєть ся такою, без котрої ринок може обійти ся, й коли ціна не покриває коштів продукції. Припустимо, що попит лишаєть ся постійним, а землю поділено між ріжними родами господарства, такими, якими їх витворив віковий розвиток. Хай велике господарство запроваджує поліпшення, від чого продукт певного числа господарств, що продукують в гірших умовах, стає зайвим і самі вони лишають ся поза конкуренцією. Щоб витиснути всі сі господарства, поставлені в гірші умови — припустимо спочатку, що такими являють ся господарства дрібні — велике господарство повинно насамперед мати можливість замінити шляхом збільшеної продукції той необхідний продукт, який перше постачали сі господарства. Але

Але й після того, коли шляхом експропріації дрібних землеробів повстають велитенські лятіфундії, — довершується „передпосилка“ й витворюється, нарешті, умови для великої капіталістичної продукції, в дійсності в сих лятіфундіях продукція в більшості випадків лишається такою самою, якою була раніше. Відбувається тільки зовнішня переміна, котра майже зовсім не відбивається на особі продукції. Перехід землі з рук багатьох самостійних рільничих продуцентів до рук одного великого власника збільшує число експлоатованих, та проте не тягне за собою переміни форм продукції та зросту продукційності, як се має місце в індустрії. Концентрація земельної власності се лише форма капіталізму, але вона не тягне за собою капіталістичної суті; вона має в собі всі відмовні форми капіталізму, але натомість не дає нічого позитивного. Цікаво, що ще Карль Маркс зовсім не бачив у великому капіталістичному рільництві вищої форми продукції. На його думку раціональне рільництво не визнає ніякої приватної власності на

як сього дійти? Через постійне поліпшування продукції? При існуючому в Європі відношенню господарств під великим господарством знаходить ся, в усикому разі, не більше $\frac{1}{3}$ обробленої землі. Чи може велике господарство збільшити своє теперішнє збирання збіжжя... Сама природа проголосила б тут своє непереможне veto. Може стати ся, сього наслідку можна досягти скуповуючи землю? Але землю, сей найважливіший чинник продукції, неможна збільшувати по своїй волі; де взяти її, не грабуючи кого небудь? Чи не купувати землю в дрібного селянства? По високій ціні, що існує для парцель? (Герц „Агр. пит.“): Проф. Зерінг каже, що „закон концентрації для рільництва взагалі не існує, павуюча тенденція направлена швидше на зменшення розмірів великих господарств“ (Цітов. в Булгакова).

землю, ні великої, ні дрібної. „Вся критика дрібно-земельної власности, каже він, врешті зводиться до критики приватної власности як межі та перешкоди рільництву. Теж саме відносить ся й до протилежної критики великого землеволодіння... Такі межі й такі перешкоди, що розвиваються й тут і там, тільки в різних формах ділають при всякій приватній земельній власности проти рільничої продукції та раціональної культури, і в суперечці про такі хиби цілком забувають про остаточну причину їх... Коли дрібна земельна власність вистворює класу варварів, що на половину стоять поза громадянством... то велика земельна власність підкопує робочу силу в останній області, де шукає рятунку їхня природна енергія й де вона переходить ся для відтворювання життєвої сили в самім рільництві“. (Маркс „Капітал“, т. III).

Таким чином, резюмуючи коротенько сї додаткові риси, що характеризують повстання капіталістичного рільництва, ми повинні сказати, що не економічне суперництво, а звичайне фізичне витискування, не капітал, а захоплювання перемагають трудове рільництво. І се правдиво до такої міри, що не тільки в повстанню, але й в дальшому істнуванні капіталістичне землеволодіння загалом беручи не поліпшується настільки, щоб, захопивши позицію сили, потім далі утримувати її звичайною конкуренцією, а існує й далі тільки як велике землеволодіння, а не як велика продукція.. Одним словом, як загальне правило, ми знаємо перемогу рабункового землеводіння над трудовим землеволодінням, але ми не знаємо перемоги капі-

талістичного рільництва над трудовим рільництвом.

РОЗДІЛ IV.

Економічна аналіза дрібного некапіталістичного рільництва.

Відмічаючи в попередньому розділі крок за кроком особливости становища великого капіталістичного господарства в рільництві, ми тим самим вже намічували відповідне становище та відносні шанси дрібного некапіталістичного господарства. Таким чином тепер нам лишається тільки систематично згрупувати всі ці особливости, пояснивши їх тільки в деяких точках трохи докладніше. Через це в цьому розділі ми значно скоротимо наш виклад.

Щоб надати можливо більшу виразність цьому згрупуванню й щоб воно zarazом могло служити підсумком усього нашого викладу, котрий поясняв би й загальне значіння різниці в шансах великокапіталістичного та дрібного трудового рільництва і показував тим самим на правдоподібну майбутню долю того й другого, ми розібємо наш розгляд на три частини. 1) Особливости дрібного трудового рільництва, що залежать від його споживчого характеру. 2) Особливости його, як некапіталістичного, трудового господарства. 3) Особливости, як не великої а дрібної продукції.

1. Особливості дрібного трудового рільничого господарства, як переважно споживчого.

Перше ніж підсумувати ступінь доцільності дрібної трудової сільсько-господарської продукції і значить шансів її в боротьбі проти великої, зазначимо ту дуже важну і ясну вже з попереднього викладу обставину, що дрібне рільництво вже через те не ризикує програти в порівнянні з великим, що просто в значній мірі воно ухвляється від сього соперництва. Намагаючи ся продукувати переважно не мінові, а тільки споживчі вартости, замкнувши ся наполовину в таких важних потребах, як житло, пожива, почасти одежа, в шкаралупі півнатурального господарства, дрібне трудове рільництво в тій самій мірі забезпечене від випадковостей, ризику та непрямностей ринкової конкуренції. Наслідком сього, звичайно в звязку з иншими особливо корисними в рільництві властивостями, дрібне некапіталістичне рільництво, як переважно споживче, опиняється в лїпшому становищу принаймні на трьох точках.

а) Значінне труднощі попередніх обрахунків в рільництві для дрібних споживчо-трудоуих господарств.

Само по собі зрозуміло, що весь елемент непевности та ризику, котрий в рільництві залежить від впливу на нього стихійних сил природи, лягаєть ся і для дрібного споживчого господарства. Більше того, через убогість трудових хліборобів сей ризик безпосередніще загрожує часто навіть їхньому життю, а не тільки добробутові (як напр. в Росії голо-

дування для мільонів селян). Але вже й тут при натуральному господарстві звичайно забезпечено хоч частину потреб (в житлі, і хоч почасти, в поживі). З другого боку, завдяки більшій інтензивності споживчо-трудового господарства, його більшій забезпеченості такими продуктами, як овочі, дріб, дрібна худоба, молочні продукти, мід і т. д., — як загальне правило, і стихійні лиха відбивають ся на ньому менше (хоч фізіологічно від більшого убожества, повторяємо, й хоробливіще), ніж на великому товаровому.

Але oprіче стихій природи існує ще стихія ринку, й ось тут перевага дрібного господарства в рільництві очевидна й велика. Для селянина має далеко вужче значіння комерційний обрахунок, скільки вноситимуть кошта продукції кожної одиниці продукту, бо його інтересує весь продукт в цілому, як наслідок його праці, і інтересує зовсім з иншого погляду: з погляду задоволення своїх потреб, а не ціи продукту. Капіталістичний підприємець і при гарнім урожаї, коли ціни будуть низькі, може мати страту, некапіталістичний цікавиться головно кількістю продукту, а вже потім ціною та вартістю його. Більше менше докладний попередній обрахунок дуже важний для грошового комерційного господарства, але має невелике значіння для господарства, що може задовольняти, половину й до того найважливіших потреб не виступаючи на ринок. Так само цілком очевидно, що й хитання ціи на світовому ринку збіжа, котре залежить від урожаю ріжних частин світа, й неможливість знати завчасу, який продукт матиме найбільший попит або найбільше постачання на ринку, та невігоди звязані з можли-

вістю перепродукції певного продукту і неможливість наперед точно знати, який момент буде найкорисніший для продажу продукту, — все се менше чутне для дрібного споживчого господарства, як для великого товарового.

б) Тісний зв'язок між продукцією та законами родючости ґрунту в дрібному рільництві.

В попередньому розділі ми бачили, що велика рільнича продукція зустрічаєть ся з протилежністю між вимогами ринку та законами родючости ґрунту. Дрібне селянське господарство не знає сеї протилежності, бо воно числить ся головним чином з своїми потребами в рільничих в продуктах, а не з домаганнями ринку. Селянич силкуєть ся культивувати ті продукти, що найбільше відповідають даним природним умовам.

Звичайно там, де кліматичні та ґрунтові умови дають можливість культивувати пшеницю або взагалі цінніші продукти, він не буде продукувати менше цінні, але з другого боку він не буде також насилувати природу, йти проти неї тільки через вередування мінливого ринку. В крайности він може помирити ся з тим, що одержить на ринку за проданий лишок продуктів троха менше, ніж одержав би в тому випадку, коли б на сей продукт був більший попит, бо істнування його при землі не залежить від пересічної норми зиску та ренти.

Необхідність збуту певної кількості продукції, — особливо при поділі суспільної праці, котрий весь час зростає, істнує звичайно й для дрібного господарства й навіть все збільшуєть ся зі зростом об-

шину, але все ж ринок не може так диктувати своїх умов дрібному споживчому господарству, як він диктує їх великому товаровому, примушуючи останнє ламати вимоги раціонального рільництва. Ринок не може зруйнувати тієї відносної гармонії, яка існує майже скрізь між продукцією та природою в дрібному некапіталістичному рільництві; навпаки, тут гармонія ся швидше нарушується ся в бік „власти землі“, а не власти ринку та капіталу.

с) Значінне для дрібного рільництва конкуренції заатлантичних країн.

В попередньому розділі ми бачили, як тяжко відбіла ся на великому рільництві конкуренція екстензивних країн на світовому ринку збіжжя. Ся тяжка пригода може служити найліпшим пробним каменем для дрібного некапіталістичного рільництва: як відбіла ся на ньому ся конкуренція противника, котрий захопив без порівняння ліпшу позицію? Знаючи, що дрібне рільництво являєть ся господарством споживчим, а не товаровим, що головна ціль дрібного хлібороба — задоволення своїх потреб власними продуктами, і що він вивозить на ринок тільки лишок, вже а рігоі можна сказати, що заатлантична конкуренція повинна була наробити менше лиха дрібному споживчому господарству, ніж великому товаровому.

Коли дрібний хлібороб, не потрібуючи або мало потрібуючи аренди, не залежить від великого земельного власника, коли його не обтяжено над силу податками й коли він, після задоволення своїх потреб, продає дійсно тільки лишок продуктів свого господарства, щоб задовольнити свої інші потреби,

то навіть в тому випадку, коли через конкуренцію екстензивних країн він одержить за свої продукти менше, ніж одержав би при відсутності сеї конкуренції — все ж се не відібеться так руйнуючо на його господарстві, як на господарстві капіталістичного підприємця. „Для того, щоб дрібний селянин власник оброблів свою землю, або купив землю для оброблення — не треба значить, як в нормальному капіталістичному способі продукції, щоб ринкова ціна рілльничого продукту підняла ся настільки, щоб дала йому середній зиск і ще менше — лишок понад такий середній зиск, уставлений в вигляді ренти“ (Маркс „Капітал“, т. III). Загальна виручка за продажі продукти примусить дрібного хлібороба до певної міри скоротити свій і без того невисокий *standart of life*, але се ще не зруйнує його господарства. „Звичайно, вони (дрібні хліборобські предуценти) намагають ся продати можливо найдорожче; але навіть продаж нижче вартості та нижче капіталістичних коштів продукції має для них все ще значінне зиску, коли тільки такий зиск не попереджено задовженістю, заставою землі і т. д. (Маркс „Капітал“, III). Инакше стоїть справа у великого земельного власника або в капіталістичного арендатора, котрим доводить ся видати певний капітал на заробітну плату робітникам, котрих сама ся конкуренція екстензивних країн примушує перейти до інтензивної культури, себ-то вкласти ще більший капітал в господарство, а за браком для сього власного капіталу взяти його в банку під певний процент. Їм треба, щоб господарство давало завше принаймні не менше від пересічного зиску, инакше неможливо буде виплачу-

вати $\frac{0}{10} \frac{0}{10}$ на позичку, й господарство взагалі стане незорисним. Ось через віщо конкуренція екстензивних країн так руйнуючо вплинула на велике капіталістичне рільництво й привела його до тяжкої кризи, але значно менше відбила ся, а в деяких випадках навіть зовсім не відбила ся, на дрібному рільництві.

Навпаки, існують дані, котрі показують, що аграрна криза, що насунула на велике рільництво через заатлантичну конкуренцію, навіть зміцнила дрібне хліборобство. Упадок цін на сільсько-господарські продукти зробив великі маєтки бездохідними, що повело до зниження ціни на землю; обтяжені позичками маєтки, не маючи можливости покривати проценти, ліцитували ся й парцелювали ся. Зниження ціни на землю полекшило можливість її набувати для дрібних хліборобів, котрі менше відчували на собі тягар кризи. „Не диво, — каже д. Булгаков про Німеччину, — коли лави великого землеволодіння здригнули ся й воно почало уступати своє місце (зменшуючись місцями відносно, а місцями абсолютно) селянському господарству“. За головну причину, через яку тепер сільське господарство в Німеччині перемагає тяжке становище, утворене кризою, той самий автор вважає „зміцнення господарства селянського коштом господарства великого капіталістичного“. Саме за часів кризи дрібне землеволодіння в Німеччині особливо виростало коштом великого. Проф. Конрад каже, що „маса німецького селянства находить ся в нормальних умовах, котрі забезпечують йому здоровий розвиток, і що побоювання, ніби то воно руйнується й гине, лишають ся досі безпідставними. Саме останніми часами се-

лянство збільшує площу свої землі". Теж саме констатує в своїй розвідці проф. Левітський відносно Франції. „Що до дрібного хліборобства, про нього мало сказати, що воно краще перебуло кризи, ніж великі та середні господарства, але воно навіть з деяких поглядів виграло від кризи; се показують хліборобські анкети та спостереження економістів, що дослідили його сучасне становище (в Франції)“; і воно виграло саме через зменшення ціни на землю та полекшення через се для дрібних хліборобів купівлі її. „В Англії, — каже Бурґен, — дрібний хлібороб-власник, не забезпечений ніякою спеціальною обороною від зовнішньої конкуренції, заховує свої позиції й добре живе, постійно поліпшуючи свої способи господарювання та організацію колективного продажу продуктів“, і пояснює се тільки тим, що „не платячи ні аренди, ні процентів, ні заробітної плати він (дрібний хлібороб-власник) здатний поборювати кризу, котра хоч і дуже перешкоджає йому, але в кожному разі не приводить його до цілковитої руйни“. В Англії по даним парламентської комісії про стан сільського господарства „дрібне фермерство ліпше витримувало кризу, ніж велике... дрібний фермер добре господарював тоді, коли великий руйнувався“. (Каблуков „Об усл. разв. сельск. хоз.“). Навпаки, дуже багато карлікових господарств не менше потерпіло від кризи, ніж великі.

2. Особливости дрібного трудового рільництва, як господарства некапіталістичного.

Перейдімо тепер до розгляду тих шансів дрібного сільського господарства, котрі звязані з усіма

його особливостями, як господарства трудового. Ми почнемо з найзагальніших особливостей, себ-то з тих фактів, що трудовий хлібороб може обійти ся по перше, без заску на капітал, по друге без ренти; але для того, щоб ухилити ся від усяких можливих непорозумінь, ми мусимо підкреслити отсю обставину.

Підчас усеї сеї аналізи шансів капіталістичного та трудового сільського господарства вижити, лишити ся при землі, заховати в своїх руках землю ми зовсім не робимо оцінки того й другого типу з погляду, сказати-б, безумовної доцільности їх в розумінню продукційности, а ще менше з погляду соціального становища капіталістичних земельних власників та трудових хліборобів. Нам виключно цікавить питання, хто лишаєть ся на полі конкуренції переможцем і хто з нього йде переможеним. Саме таке значінне й має аналіза наслідків того, що для істновання трудового хлібороба не потрібні ні рента, ні капітал. Ми зазначаємо тільки отсе: 1) що капіталістичне рільництво має на меті збільшити багатство, продукційно споживаючи чужу працю, намагаєть ся, головним чином, отримати зиск, але одержуючи його менше, ніж в індустрії, кидає землю і йде шукати вишого прикладання, і 2) що трудове рільництво, котре має на меті тільки задоволення елементарних потреб, через свою працю осягає сю вужчу мету і, не знаходячи в вишому місці нічого ліпшого, лишаєть ся при землі, земля лишаєть ся за ним. Дальший виклад показує точка за точкою, як сї відмовні умови для одержання заску та ренти від землі, що відштовхують від неї

капітал, не відбивають ся на дрібному трудовому хліборобі, не перешкоджають йому лишати ся при землі.

а) Відсутність необхідности одержувати
зиск.

В дрібній сільсько-господарській продукції, основаній на особистій праці, немає місця для додаткової вартости, як відміни безтрудоного прибутку. Очевидно, що для неї не існують і всі ті численні умови, що перешкоджають підвищенню рівеня додаткової вартости в капіталістичному рільництві, що уставляють тут меншій зиск на капітал і через се етавляють його в гірше становище в порівнанню з капіталом в індустрії.

Так, наприклад, крайня обмеженість спеціалізації праці в рільництві, що перешкоджає підвищенню продукційности праці, а значить додаткової вартости капіталістичного підприємця, цілком байдужа для дрібного сільського господаря, котрий протягом одного трудового періоду виконує сам усі праці в своєму господарстві. Навпаки, з певного погляду се навіть корисніше для нього, даючи можливість йому та його сім'ї всесторонніше та різно-родніше використати свої робочі сили в своєму господарстві.

Теж саме відносить ся і до поділу праці. Ми бачим, що неможливість або крайно обмежена можливість поділу праці в сільсько-господарській продукції перешкоджає розвиткові інтензивности продукції і ставить в некорисне становище капіталі-

стичне рільництво в порівнянні з індустрією. Для дрібного трудового хлібороба і се немає такого значіння, бо шпари, що утворюють ся в робочому часі при переході від одної праці до другої при відсутности поділу праці, він може до певної міри заповняти всякими иншими роботами в своєму господарстві. Коли доводить ся використовувати найману працю, то всякий перехід від одної праці до иншої, котра до того ще й в иншому місці лежить, вимагає звичайно більше часу не тільки на самий перехід, бо найманний робітник спішити не буде, але й на ознайомлення з новим місцем праці і т. д., ніж в тому випадку, коли дрібний продуцент робить на себе. До того-ж, найманому робітникові треба кожду нову роботу знайти, показати, треба поставити до неї, бо сам він не буде дбати, щоб шпари, що витворили ся в його праці, були заповнені новою працею, а дрібний хлібороб все се знає і пильнує, щоб жадна година часу не загинула дарма в його господарстві.

Для дрібного хлібороба при сучасних умовах не важно також і те, що в рільництві дуже тяжко прикласти кооперацію машин, і що машинова праця взагалі мало надаєть ся тут, бо його існування при землі залежить не від рівеня проценту зиску, котрий міг би через прикладання машин підвищити ся разом з підвищенням інтензивности праці, а від можливости найліпше й з найбільшою користю прикласти всі свої сили в своєму господарстві і одержати наслідком сього стільки продукту, скільки необхідно для задоволення потреб його та його сім'ї. Звичайна кооперація праці — єдино широко можлива в рільництві і так мало корисна для капіталістичного підприємця — є для селянина найкорисніща форма праці.

бо такою кооперацією являєть ся його сімя, всі члени котрої і дорослі, і старі, і жінки, і навіть діти можуть виконувати якусь з поміж різнородних праць в господарстві. Викохування овочів, тютюну, ріжної садовини, збирання гусени по садках — все се вимагає жіночих та дитячих рук. Так само багато вимагає жіночої та дитячої праці птахівництво, скотарство, молочне господарство та ин., при чому дуже важно, що у власному господарстві для кожної з сих праць, відповідно до степеня важности її, буде вибрано найдогідніший час, так що менше важна праця не буде робити ся перед працею важнішою.

Звичайно, жіноча та дитяча праця прикладаєть ся також і в капіталістичних сільсько-господарських підприємствах, але там відбуваєть ся незвичайний визиск жіночих та дитячих сил, щоб витиснути з них як найбільше додаткової вартости, і все-ж продукційність праці там менша, ніж в селянському господарстві, де всі працюють довольно, де існує навіть певне соперництво в праці, не дивлячи ся на відсутність визискувача підприємця. „Дрібна продукція — каже Давід — має в собі найбільше сприяючі умови для дитячої праці, тим часом, як в великій продукції дитяча праця являєть ся справою дуже сумнівною... Постійне перебування спільно з батьками та родичами впливає на хід праці та духове життя дітей далеко ліпше, ніж спільна праця дитячої череди під доглядом чужого погонича й для чужих інтересів“. (Давід „Соц. і сільське госп“).

Ми добре знаємо, проте, що й в своїому господарстві часто трапляєть ся надмірний визиск дитячої праці, але тут на перешкодї стає батьківське почуття привязання, котре звичайно не дозволяє ціл-

ком занедбувати здоровля своєї дитини. Нормальна селянська дитина сама хапає ся за струменти в хаті та в господарстві; вона їде разом з дорослими в поле, коли хоче, вона працює з ними на лузі та в садку, коли тільки схоче". (Ibid.) З тих самих причин далеко слабший тут, при скільки небудь нормальних умовах, і надмірний визиск жіночої праці. Але найважніше те, що в дрібному рільництві сей визиск жіночої та дитячої праці залежить очевидно не від трудового його характеру, а виключно від недостачи засобів праці та надмірної некультурності трудових хліборобів. По самій суті своїй селянська сім'я уявляє з себе не тільки домашню громаду, але й досі вона ще являєть ся професійною трудовою одиницею". *)

Дрібне господарство не знає також невгоди, що впливає з неможливости контролювати якість праці в рільництві, бо дрібний сільсько-господарський продуцент робить сам на себе і звичайно пильнує, щоб якість праці була найліпша. В селянському господарстві не треба звертати ся до праці від штуки, щоб збільшити інтензивність праці, але кожного разу, коли умови продукції вимагають більшої енергії, більшої продукційности, се досягаєть ся без шкоди для якості праці, бо кождий в сім'ї зацікавлений в наслідках праці та в якості її.

Дрібний хлібороб менше відчуває несприятелічне відношення між робочим часом та часом продукції

*) Ibid. Звичайно, ми весь час беремо на увагу тільки скільки небудь нормальні умови, а не виключні, як у нас, де через малоземелле та незвичайно тяжкі податки всі члени селянської сім'ї цілий рік тягнуть з себе всі жили, щоб заплатити арендну плату та податки.

та можливість в сільському господарстві тільки одного робочого періоду на рік; а коли й відчуває, то зовсім з іншої причини. Для капіталістичного підприємця має значінне збільшення робочого часу продукції, бо се підвищить його зиск на капітал; той час, коли через природні умови сільсько-господарські роботи неможливі, й капітал лежить нерухомо, дуже некорисно впливає на його прибуток, бо зменшує рівень його додаткової вартости в порівнянню з рівнем в тих підприємствах, де робочий час продукції довший, а взяти на сей час капітал з підприємства здебільшого неможна. Для дрібного некапіталістичного хлібороба важно насамперед, щоб результат сільсько-господарського року задовольняв потреби його й сім'ї й щоб в даний робочий час продукції він міг найліпше утилізувати робочі сили свої та своєї сім'ї.

Дрібне господарство найбільше відчуває неможливість використання своєї робочої сили протягом зимових місяців, а не „недіяльність“ капіталу; але все-ж його особисті робочі сили та робочі сили його сім'ї до певної міри потрібні і взимку в його господарстві для догляду за худобою та ин. Коли дійсно в нього лишить ся багато вільного часу, він в деяких випадках може взяти ся до якогось побічного ремесла. Нарешті, „він може за сей час „набратися сили“, що навіть з економічного погляду корисно, бо він потім інтензивніше прикляде сю силу „в своєму-ж таки господарстві“. (Каблуков, „Об усл. etc.).

Його не може непокоїти та обставина, що вкладений в підприємство капітал лежить нерухомо, бо він розглядає своє господарство з погляду праці,

а не капіталу. Для капіталістичного підприємця важне збільшення числа періодів продукції, бо се теж підіймає рівень його додаткової вартости та зиску на капітал. Дрібний некапіталістичний хлібороб не відчуває особливої невигоди від того, що в рілництві можливий на рік тільки один робочий період продукції; се знову через те, що його цікавить тільки те, щоб сей продукційний період міг в результаті дати цілість річей, потрібних для задоволення його звичайних потреб. Для нього немає особливого значіння й неможливість збільшити число оборотів в сільському господарстві, бо він числить ся, головним чином, з кількістю отриманого в своєму господарстві продукту, а не з зиском, котрий збільшується з прискоренням обертання капіталу.

б) Можливість обходити ся без ренти.

В згоді з вище наведеними та понизшими думками Маркса і Карль Каутський визнає, що селянинові котрий хоч і продає свої продукти, але не вживає найманої праці, „потрібна земля, як засіб істнування з своєї праці, а не як засіб одержувати зиск або ренту; коли виручка від продажу його продукту за покриттям видатків забезпечує йому деяку заробітну плату, він вже може істнувати. Він може відмовляти ся від зиску та земельної ренти“. (Каутський „Агр. пнт.“).

З тієї самої причини дрібний некапіталістичний арендатор готовий платити вищу арендну плату, ніж капіталістичний. Останньому треба з додаткової вартости відрахувати для себе середній зиск на ка-

пітал, вкладений до підприємства, а решту віддати в вигляді ренти земельному власникові; тимчасом перший задовольняється заробітною платою, віддаючи земельному власникові oprіче ренти ще частину або навіть весь зиск, що одержується від продукційного процесу. „Не маючи можливости прикласти свою працю та працю своєї сім'ї иншим способом, як на арендованій землі, або як найманий робітник... селянин-арендатор в крайньому разі буде вважати корисним обробляти арендований участок і тоді, коли на його користь лишить ся тільки звичайна заробітна плата. А на користь власника землі він віддасть в сьому випадку все те, що при капіталістичному обробленню тогож участку склало-б земельну ренту та звичайний зиск не тільки на капітал власника землі, але й на капітал арендатора. (Косинській „К агр. вопр.“).

с) Опадаюча прибутковість додаткових видатків в рільництві й інтенсифікація дрібного некапіталістичного господарства.

Опадаюча прибутковість додаткових видатків капіталу та праці в рільництві, котра впливає з законів природи, звичайно впливає й на дрібне некапіталістичне сільське господарство; проте тут значінне та наслідки її трохи виші, бо економічна суть капіталістичного та некапіталістичного рільництва цілком инша. Для капіталістичного рільництва межою можливих видатків буде пересічна норма зиску та ренти. Ледве тільки прибуток опадає нижче сієї норми,

дальші затрати стають некорисними. Коли перша одиниця видатків капіталу та праці дасть, припустимо, 50% зиску, рахуючи сюди й ренту, рівну наприклад 15%, друга одиниця видатків дасть 35%, третя 25%, четверта 15%, пята 5% зиску і коли середня норма зиску в різних підприємствах виноситься, припустимо, 16—15%, то очевидно, що межею видатків в капіталістичному господарстві буде третя одиниця. Видати четверту одиницю, не кажучи вже про п'яту, буде цілком некорисно для капіталістичного рільництва, бо вона не дасть середньої норми зиску та ренти.

Дрібне некапіталістичне рільництво інтересується не зиском і не рентою, а головним чином тим, щоб цілість одержаних після продукційного процесу продуктів могла б відповідати хоч заробітній платі. Все, що одержується понад се, є ніби чиста знахідка. В дрібних продуцентів „частина продукту, що представляє робочу плату, являється їхнім прибутком; тим часом для капіталіста се видатки капіталу. З погляду перших, такі видатки на працю представляють необхідну умову для одержання прибутку від праці, про котрий (прибуток) іде насамперед справа. Що-ж до їх надобовязкової праці, вона в кожному разі реалізується в додатковому продукті, і коли вони його можуть продати або сами його використати, вони дивляться на нього, як на щось таке, що їх нічого не коштувало бо не коштувало ніякої матеріалізованої праці. Тільки видавання сеї останньої має для них значінне вивлащення богацтва“ (Маркс „Капітал“, III). Покриття коштів продукції і фонд необхідний для існування, ось мі-

німум прибутків, якого треба в дрібному некапіталістичному рільництві. Межа видатків таким чином відсуваєть ся тут значно далі до заробітної плати, тим часом, як в капіталістичному підприємстві межою видатків являєть ся пересічна норма зиску та ренти. Через се для некапіталістичного хлібороба корисно зробити не тільки четверту одиницю видатків, котра дасть тільки 15% зиску, разом з рентою, але й п'яту одвицию, котра дасть тільки 5% зиску й навіть дальші видатки доти, доки вони будуть покривати кошта продукції та заробітну плату. Звідси ясно, що в дрібному некапіталістичному господарстві інтенсифікація продукції може йти далі, ніж в великому капіталістичному.

Видатки на меліорації і взагалі на різні поліпшення, що можуть бути замало корисними для капіталістичного господарства, коли не дадуть пересічної норми зиску та ренти, можуть бути корисні для некапіталістичного дрібного рільництва. Звідси ясно також, через віщо для селянина буває корисно обробляти навіть таку землю, котра в капіталістичному господарстві буде вважати ся цілком бездохідною, коли вона не буде давати пересічного % зиску та ренти. „При селянській господарці не тільки буде оброблено гірші по своїм природним властивостям участки, котрих капіталіст не буде обробляти через некорисність, але й ліпші участки буде оброблено інтензивніше, ніж при капіталістичному“. (Косинській „К агр. вопр“).

Як бачимо, опадаюча прибутковість нових видатків капіталу та праці в рільництві значно менше відчуваєть ся дрібним рільництвом, ніж великим

капіталістичним, і межі можливих видатків капіталу та праці відсунуто в дрібному господарстві значно далі, ніж в великому.

d) Якість праці і значіння особистого інтересу в дрібному некапіталістичному рільництві.

Нам вже багато разів доводилося згадувати про те, що якість праці в дрібному самостійному господарстві вища, ніж у великому, котре вживає найману працю. Тут нам важно зауважити, що взагалі особиста заінтересованість в наслідках праці має величезне значіння для дрібного некапіталістичного рільництва і ставить його в корисніше становище в порівнянні з капіталістичним. Особистий інтерес не тільки примушує дбати про якість самої праці, але найеориснішим способом комбінувати природні умови продукції, розкладати робочий час; він примушує в певних випадках, коли сього вимагають умови зовнішнього оточення, збільшувати до максимуму робочу енергію, а в інших випадках зменшати її. Під час косовиці, наприклад, насуває дощова хмара. Найманним робітникам немає до сього діла, бо під час дощу вони відпочиватимуть, що для них ще ліпше, а коли за сей час скошена трава буде мокнути на дощу й потім може зогнати — від сього матиме страту хазяїн, а не вони. Тим часом селянин в такому випадку буде напружувати всі свої сили й сили своєї сім'ї, щоб швидше згребти сіно, скласти його й не допустити до гниття. Ми взяли найвиразніший приклад значіння особистого інтересу для якості та наслідків праці, але таких прикладів можна було

навести безліч в усіх фазах сільсько-господарської продукції. Саме через високу якість праці, пильність роботи, деякі спеціальні культури, наприклад, виховування тютюну та городництво дають найліпші наслідки в дрібному господарстві.

Через се продукційність праці завше вища в дрібних некапіталістичних господарствах, ніж в великих, коли не існують які спеціальні умови, що придушують дрібне рільництво, як наприклад незвичайне убожество та некультурність селянства в Росії.

е) Значінне для некапіталістичних хліборобів неможливості попереднього обрахунку.

Неозначеність та панування несподіваностей являють ся більшим мінусом для великого капіталістичного, ніж для дрібно-трудоного рільництва не тільки через те, що останнє більше споживче, ніж товарове, але й через те, що воно — трудове, а не капіталістичне.

Пригадаємо змальований вище образок трудностей при найманню робітників та інших капіталістичного характеру видатків капіталу (як улаштування помешкань, загупно продуктів для робітників і т. д.), коли невідомо, ані скільки треба найняти, ані скільки доведеть ся на се видати, ані скільки врожай окупить сей видаток, ані коли він буде цілком покритий. Всі ці труднощі — своєрідні труднощі комерційного підприємства — не існують для трудового хлібороба. Йому доводить ся думати про свою, а не

про чужу працю, і коли його праця дада такий урожай з його землі, котрого висторчить на задоволення його потреб, він лишить ся при землі... Ще більше, будучи дуже часто, коли не в більшості випадків (принаймні у нас), не тільки „дрібно-буржуазним власником“ землі, але й продавцем своєї рільничої праці, трудовий хлібороб одержує як плюси значну частину мінусів капіталістичного земельного власника: ніде не встигають робітники так підвищувати ціни під час необхідности швидко зібрати маси продуктів, як саме в рільництві.

Таким чином, в сих випадках мінус капіталістичного рільництва є просто й безпосередно плюс трудового.

3. Особливости трудового рільництва як дрібної продукції.

З огляду на те, повторяємо ще раз, що ми не маємо на меті оцінювати з погляду доцільности, в розумінню продукційности, різні типи господарств, і з огляду на те, що нас при сьому цікавить загальне питання про відносні шанси великого товарово-капіталістичного та дрібного споживчо-трудоного господарства, а не якогоб там було великого в порівнянню з яким би там було дрібним — ми не будемо тут розглядати незвичайно трудне й крайно спорне загальне питання про степен ь продукційности великого та дрібного рільництва. Обмежимо ся тільки констатованнем деяких, здасть ся, майже безспорних після попередньої аналізи точок, котрі все-ж досить освітлюють питання.

а) Вже сама спорність питання про перевагу дрібного та великого рільництва вказує на відносну незначність ріжниці.

Існує справді навіть не дві, а цілих три думки з приводу цього складного питання: опріче прихильників великого та дрібного господарства являють ся ще оборонці середнього господарства. Треба сказати при цьому, що всі три сторони виставляють серйозну систему аргументації, основаної на фактах та цифрах... Досить порівняти з сим становище того самого питання в оброблюючій промисловости, досить представити собі, що раптом хтось почав би доводити більшу доцільність в розумінню продукційности дрібно-ремісничої продукції в порівнянню з великою машиноюю...

Таким чином, вже одно констатованне спірности, нерозв'язаности питання є вже достаточний для нас висновок, принаймні негативного характеру: неможна вважати доведеним для рільництва міцної та загально поширеної переваги великої продукції над дрібною. Вже се одно каже про певну відносну пригосованість дрібного рільництва принаймні до даних умов, про живучість його з сеї спеціальної сторони.

б) Коли велике рільництво в деяких точках дужче що до розвитку продукційности праці, дрібне почасти не уступає йому й в цьому, але переважає розмірами продукційности землі.

Один з головних висновків нашої аналізи, як се найліпше було розвинено Давідом та проф. Ко-

синьским, лежить в тім, що прикладання кооперації та поділу праці й машин в рільництві переважно або навіть виключно можливе в процесах збирання продукту та перероблення його, а не в процесах підготовки ґрунту та витвору продукту.

В сих останніх процесах елемент механічний уступає місце органічному. А в області останнього, в області пристосування до окремих живих індивідуальностей звірин та рослин потрібне безперервне засвоювання від них вражінь та безперервне пристосування до них, а через те, доки не вигадано автомата людини або худоби, що їй помагає, доти працю людини та худоби не тільки не можна замінити машиною, але навіть не можна так сполучити та розділити, так механізувати, як се доцільно робить ся в оброблюючій промисловості; сю працю треба заховати в її живій, мінливій індивідуальності, що пристосовує ся в самім процесі роботи. Коли в оброблюючій промисловості влада машин така велика, що людина намагаєть ся наблизити ся до машини, в рільництві, навпаки, машина намагаєть ся, але даремно, наслідувати людину...

Але при таких умовах набувають в рільництві першорядного значіння кількість та якість живої людської праці. Зрозуміло, що й тої й другої показуєть ся, як се вище було докладно показано, більше в самотійному дрібному трудовому господарстві, ніж в великому. Звіден й виходить, що дрібне господарство, котре як загальне правило праце-інтензивніше від великого, являєть ся саме з сеї причини й взагалі інтензивнішим, себ то таким, що осягає більших наслідків в про-

цесах підготування ґрунту та продуктів. Виходить, таким чином, що коли ще є деяка перевага (а саме принаймні в процесах збирання та оброблення продуктів) у великого рільництва в розв'язку продукційности праці, — себ-то одержування максимуму продукту на одиницю людської праці, то в розв'язку продукційности землі, себ-то одержування максимуму продукту від даної земельної площі даної якості, — вже повна й очевидна перевага переходить на бік дрібного рільництва.

Звідси для питання про відносні шанси в будущині дрібного та великого рільництва з очевидністю впливає величезного значіння висновок. Через те, що природна продукційність землі без штучного її відтворення швидко вичерпується, і через те, що після короткого часу екстензивного використання її, коли найважливішою являється продукційність праці (в процесах збирання та перероблювання продуктів), скрізь неминухо наступає інтензивний період, в котрому головною ціллю являється підтримування та розвиток продукційности землі — ясно, що постільки й велике рільництво як переважно екстензивне являється формою минулою а почасти теперішньою, а дрібне як переважно інтензивне формою будущею.

с) Велике капіталістичне рільництво не може засвоїти добрих боків дрібного, а дрібне може запровадити велику продукцію там, де се доцільне.

Попередні міркування мали на увазі велике рільництво того типу, як ми його зараз маємо в широким розмірах, себ-то капіталістичне: адже нас

саме й цікавить питання про його шанси вижити або розпасти ся. І ми можемо додати в доповнення до сказаного, що всякі дороги пристосування в будущині по самій суті замкнені для його. Справді, щоб пристосувати ся, щоб опанувати всіма вище порахованими перевагами свого суперника — дрібного господарства — йому треба, по перше, з великого повернути ся (принаймні в більшій частині процесів) в дрібне, з товарового в споживче, з капіталістичного в трудове — себ-то позбавити ся всіх своїх властивостей. А се значить перестати існувати.

Зовсім не те для дрібного. Навіть коли-б воно в усіх моментах кооперувало ся, зробило ся великим, за ним лишать ся ще дві істотних і дуже глибоких в соціальному розумінню властивості: перше, є поживчий в тій чи иншій мірі характер і друге, особисто трудова підстава. Але після вище сказаного ясно, що й збільшення й усупільнення, принаймні при даних умовах техніки, недоцільне в ряді процесів, де очевидно мусить лишити ся індивідуальна затрата праці. Доцільне тільки часткове кооперування дрібного рільництва. Коли-ж так, то таке часткове пристосування дрібного рільництва без сумніву захоче його, як окремий соціально економічний тип.

Значить, дрібне рільництво може пристосовувати ся і розвивати ся, сказати б, з власного свого корня, лишаючи ся самим собою...

Як ясно з повищого і як се ясно намітило вже само життя, усупільнення дрібного рільництва (звичайно при існуванні сучасних систем сільського господарства) мусить обминути вище згадані моменти органічного пристосування, себ-то моменти

самого викохування звірин та рослин. Тут уявляється в перспективі (принаймні при сучасній техніці) не стільки співробітництво економічне, скільки сказати-б, робота поруч, разом, що має головно загальне соціяльне значіне вищої етичності та естетичності. Але й се вже має серйозне економічне значінне: відомо, як успішні праці при „помочах“. А ще більше значінне може мати ріжного роду доцільний розклад робочих сил для різних праць на різних площах землі, як сього вимагають природні умови. Такий розділ не може бути доцільним не тільки в дрібно-трудоному, але й в великому капіталістичному господарстві, бо часто раціональний обрахунок можливий тільки для значних площ та для значних мас робітників (напр. запровадження певної раціональної черги та рівномірности при виконуванні різних праць по підготованню землі та догляду за рослинами, масове гігієнічне та доцільне використання праці жінок, дітей, старих і т. д.).

Але найголовніща область уеуспільнення дрібного рільництва охоплює операції двох родів: 1) процеси збирання та перероблення й 2) процеси меліорацій всякого роду. Цілком очевидно, що немає жадних перешкод, окріче індивідуалістичности типу та низькості рівеня сучасної культури, — для прикладання трудовими хліборобами всяких сполучень та розділу праці й машин, що практикується вже зараз великим капіталістичним рільництвом. Все се осягається кооперацією, і численні приклади сього ми вже бачимо в культурних країнах. Перед уеуспільненням рільництвом, почасти в вигляді кооперації дрібних земельних власників, почасти в вигляді суспільно організованого господарства, без сумніву завдяки мо-

гутності його засобів, відчиняє ся цілі нові області завоювання природи, розвитку продукційности землі. Не тільки обводнення та осушення, боротьба з шкідливою або некорисною дикою рослинністю та викохування корисної, боротьба з шкідливими звіринами та викохування корисних, не тільки всякого роду грандіозні прилади для оброблення поверхні землі, — але й кермування наприклад, метеорологічними явищами, що так дуже впливають саме на органічні процеси і т. под., може навіть регулювання соняшного тепла та світла, — зроблять ся осяжними задачами..

Не забігаючи проте так далеко вперед, закінчимо нашу аналізу увагою, що вже тепер процес збільшення та усуспільнення дрібного рільництва, не дивлячи ся на всі перешкоди в сучасному ладі, а почасти в несвідомости та несоціяльності більшости рільничої трудової людности, йде так широко, що зробив ся вже загальновідомим... Се дає нам право не ілюструвати його фактами й цифрами. Зауважимо тільки, що хоч процес почав ся в широких розмірах, сказати-б, зовні, себ-то з області обміну, — в купівлях засобів продукції та продажу продуктів сільського господарства, але він починає вже входити й в середину самої продукції; переважно саме в ту область збирання та перероблювання продукту, де більше або й менше доцільні машини й де мало перевагу велике господарство над дрібним.

Кооперації дають можливість дрібним земельним власникам користати ся спільно лідшими машинами та знаряддями, набувати гуртом по дешевшій ціні насінне, піддоблювання, знаряддя, продавати гуртом без посередників свої продукти, викохувати та

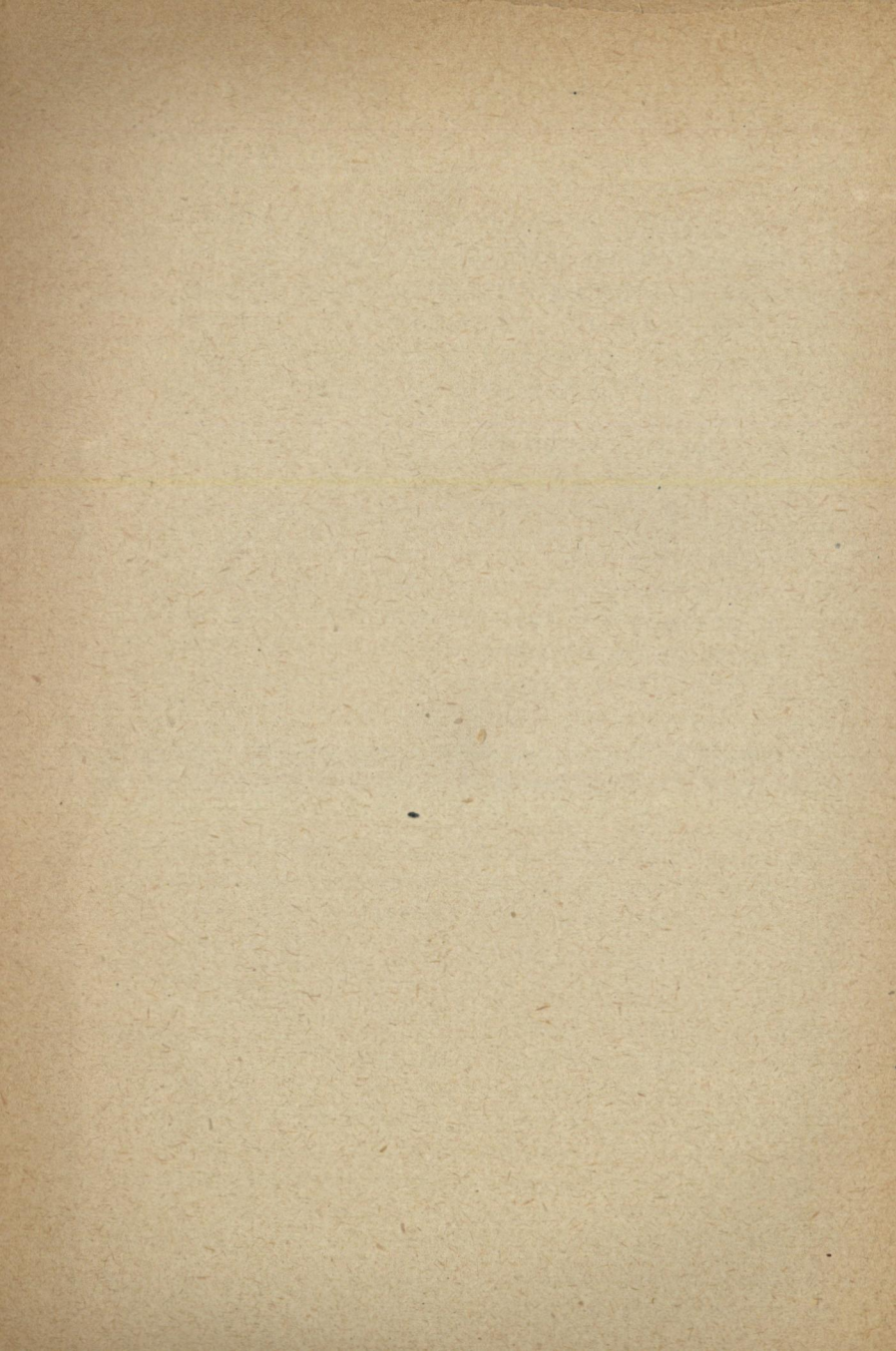
поліпшувати породи худоби, мати дешевий кредит та паровий транспорт, асекурувати врожаї та свій маєток на дуже корисних умовах, поліпшувати оброблення продуктів, нарешті, що особливо важно, кооперації дають можливість сучасному дрібному рільництву стояти на рівені сучасної науки... „Організація сільсько-господарських товариств — каже проф. Чупров, — здійснює ту лучність між науковим дослідом та практичним життям, без котрої в наші дні неможливий рух наперед“. (Чупров, „Мелк. землѣд.“). Треба при цьому зауважити, що завдяки зазначеній вищій якості праці дрібного хлібороба, що працює сам на себе, ефект від такого прикладання науки та техніки значно збільшується...

Але цього мало. Рільничі кооперативи не лишують себе ізольованими одиницями при усуспільненню продукції та обміну, ні, вони лучать ся проміж себе та з споживачами їх продуктів, котрі в свою чергу лучать ся в споживчі товариства. Таким чином, з одного боку ізольований дрібний продуцент, що досі почував себе цілком безпомічним серед хаосу сучасного господарського ладу, робить ся членом могутнього економічного організму, та й сам сей хаос при злученню асоціацій продуцентів та споживачів мусітиме помалу зникнути. А з другого боку, кооперація таким способом не тільки ратує дрібне хліборобство від несприятливих умов ринку та обміну, вона не тільки дає дрібному хліборобству ті користи, які має велике відносно кредиту, транспорту, купівлі та продажу, але вона являєть ся заразом лабораторією, в котрій культивуєть ся солідарність, поліпшують ся соціально-економічні відносини лю-

дей в напрямі найсправедливішого розділу суспільних дібр.

Таким чином ми маємо всі підстави думати, що вже зараз дрібне рільниче господарство ступило рішучо та безповоротно на шлях засвоєння всіх добрих сторін великого, прикладаючи усусільнення всюди, де воно доцільне. І треба думати, що раз ступивши на сей шлях, воно дійде до кінця.

З М І С Т.

Розділ I. Основні особливості рільничого процесу Стор. 3—17

1. Складність законів рільництва (4). 2. Умови природного оточення (4). 3. Пертурбаційні змішання стихійних причин (6). 4. Органічний характер рільничого процесу (8). 5. Земля, як знаряддя праці (10). 6. Обмеженість землі що до кількості (11). 7. Неможливість переміщування землі (12). 8. Обмежена можливість перемінив ластивостей землі, що залежать від природного оточення (12). 9. Опадаюча прибутковість видатків капіталу та праці в рільництві (13).

Розділ II. Технічна аналіза сільсько-господарської продукції Стор. 17—55

1. Обмежене уживання технічного поділу праці в рільництві (18). 2. Перевага звичайного співробітництва в сільсько-господарській продукції (21). 3. Обмежене уживання суспільного поділу праці в рільництві (22). 4. Консерватизм рільничої продукції (23). 5. Льокомоторний характер рільничої продукції (24). 6. Відсутність центрального мотору (25). 7. Обмежена роля машин в сільському господарстві (26). 8. Характеристика поодиноких сільсько-господарських машин з окрема (34). 9. Електричність в сільському господарстві (45). 10. Машини в сільсько-господарському транспорті (48). 11. Штучні піддобрювання (53).

Розділ III. Економічна аналіза великого капіталістичного рільництва Стор. 56—113

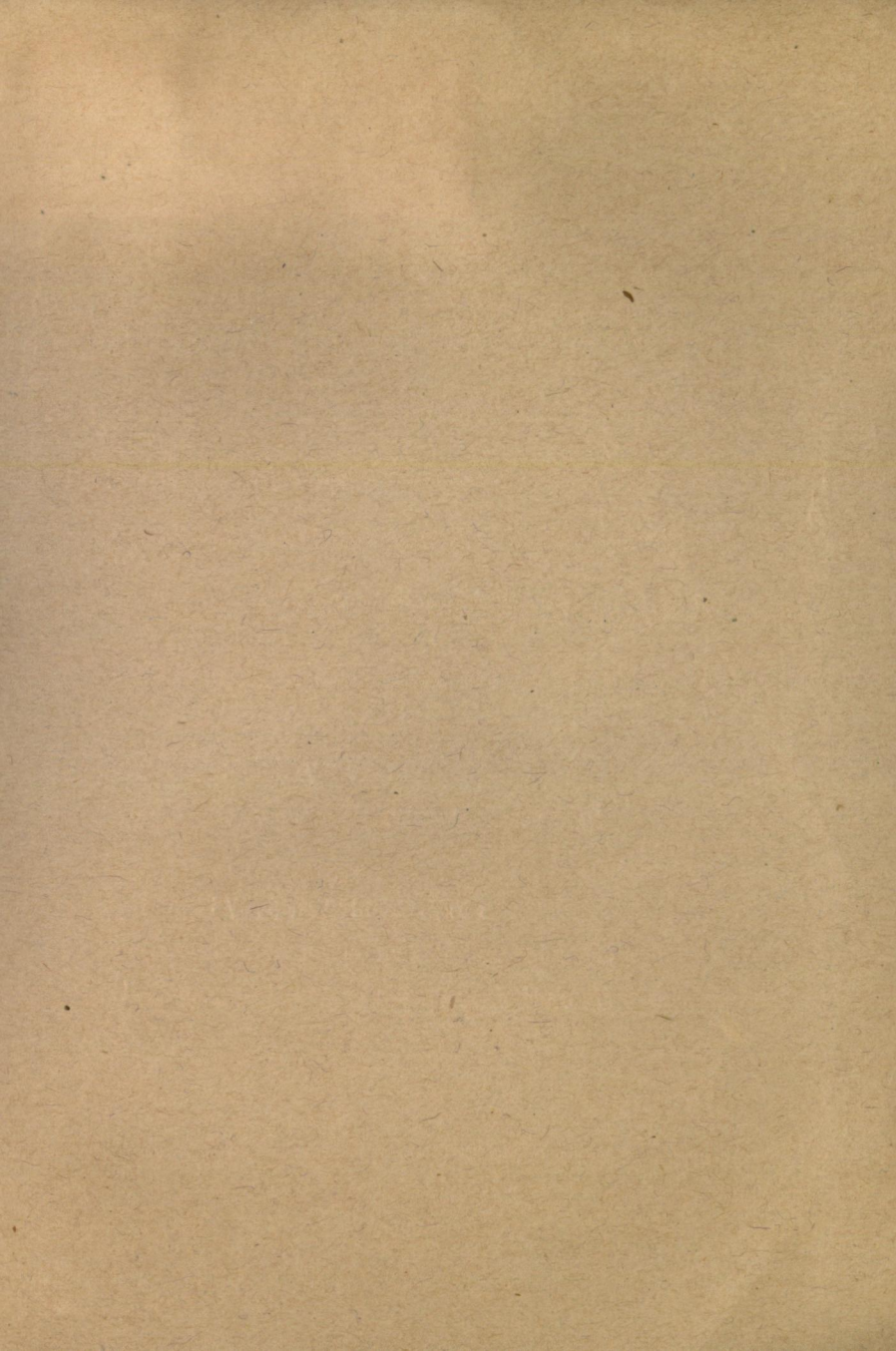
1. Характер умов, що втворюють додаткову вартість в капіталістичному рільничому підприємстві (57). 2. Непропорційальний зріст сільсько-господарських будівель (74). 3. Земельна рента, як чинник зменшення додаткової вартості в сільському господарстві (76). 4. Розвиток продукційности землі через праце-

інтензифікацію та опадаюча прибутковість нових видатків капіталу та праці в рільництві (79). 5. Інтензифікація та якість праці в капіталістичному сільському господарстві (83). 6. Недостача в робочих руках (85). 7. Заокеанська конкуренція (89). 8. Суперечність між законами родючости ґрунту та вимогами ринку (94). 9. Хитання цін на світовому ринку в залежності від урожаю в різних частинах земної кулі (96). 10. Трудність попередного обрахунку (99). 11. Крайні розміри капіталістичного сільського господарства (101). 12. Деякі переваги капіталістичного рільництва; їх умовний характер (103). 13. Загальний підсумок: відсутність прецедентів витискування трудового рільництва капіталістичним (108).

Розділ IV. Економічна аналіза дрібного не-капіталістичного рільництва Стор. 113--141

1. Особливости дрібного трудового рільничого господарства, як переважно споживчого (114). 2. Особливости дрібного трудового рільництва, як господарства некапіталістичного (121). 3. Особливости трудового рільництва, як дрібної продукції (133).

И 55.511 / 2 пр

2008
Н. БИХОВСЬКИЙ.

Вийшли з друку і продають ся в книгарні „Наукового Товариства ім. Шевченка“ (Львів, Ринок, ч. 10) такі книжки:

Микола Залізняк. Король та народ (Оповідання про англійську революцію). У Львові, 1908. Ціна 6 сот. Стор. 16.

Його ж. Велика селянська війна 1525 року. У Львові, 1908. Ціна 6 ест. Стор. 16.

Н. Биховський. Межі капіталізму в сільському господарстві. Переклав і видав Микола Залізняк. У Львові, 1909. Ціна 1 кор. Стор. 144.

Друкуєть ся у Києві:

Микола Залізняк. Головні федерації сучасного світа.

Готуєть ся до друку:

Його ж. Велика французька революція;

Ваг. Економічні нариси. Частини I—III.

Межі капіталізму

в сільському господарстві.

ПЕРЕКЛАВ

Микола Залізняк.

ЛЬВІВ — КИЇВ.

1909.